

Inkunabuły

15 najstarszych druków
w zbiorach Biblioteki Polskiej w Paryżu

Incunables

Les 15 imprimés les plus anciens
des collections de la Bibliothèque Polonaise de Paris

Skład / Mise en page
Fotografie / Photographies
Hanna Zaworonko-Olejniczak
Korekta / Correction
Beata Peresson-Borkowska

Pierwsza strona okładki / Première de couverture
Hugo De Sancto Caro. *Postilla super Psalterium*. 1496.

Czwarta strona okładki / Quatrième de couverture
Vergilius Maro (Publius). *Opera*. 1502.

Wydawca / Éditeur
Institut Bibliothèque Polonaise de Paris
6, quai d'Orléans – 75 004 PARIS

©Institut Bibliothèque Polonaise de Paris

Institut | **Bibliothèque
Polonaise
de Paris**

 **Ministerstwo Kultury
i Dziedzictwa Narodowego**

Subventionné par le Ministre de la
Culture et du Patrimoine National
(Pologne) par l'intermédiaire de
l'IBPP dans le cadre de l'accord
n° 22/DF-VII/2025

Cracovie – Paris 2025

ISBN 979-10-92340-34-1

(ebook) ISBN 978-83-979258-3-0

Inkunabuły

15 najstarszych druków
w zbiorach Biblioteki Polskiej w Paryżu

Rozmowa z Dominique'em COQ, archiwistą-paleografem,
głównym kustoszem bibliotek, kierownikiem Biura
Dziedzictwa w Departamencie Książki i Czytelnictwa
we francuskim Ministerstwie Kultury i Komunikacji.

TEKST – Magdalena GŁODEK

FOTOGRAFIE – Hanna ZAWORONKO-OLEJNICZAK

Incunables

Les 15 imprimés les plus anciens
des collections de la Bibliothèque Polonaise de Paris

Entretien avec Dominique COQ,
archiviste-paléographe, conservateur général des bibliothèques,
chef du Bureau du patrimoine au sein du Service du livre
et de la lecture du ministère de la Culture et de la Communication.

TEXTE – Magdalena GŁODEK

PHOTOGRAPHIES – Hanna ZAWORONKO-OLEJNICZAK

Rolewinck (Werner).
Fasciculus temporum. Vers 1490-1491.

SPIS TREŚCI

TABLE DES MATIÈRES

WPROWADZENIE – Prof. Maciej Forycki	9
INTRODUCTION – Prof. Maciej Forycki	11
<hr/>	
ROZMOWA z Dominique’em Coq	13
ENTRETIEN avec Dominique Coq	19
<hr/>	
INKUNABUŁY – Prezentacja fotograficzna i opis kolekcji BPP	25
LES INCUNABLES – Présentation photographique et descriptions de la collection de la BPP	
1. Ambrosius, Saint, <i>De Officiis Paulinus Mediolanensis Vita sancti Ambrosii</i>	26
2. Cicero (Marcus Tullius), <i>Epistolæ Ad Familiares</i>	29
3. Polonus Martinus, <i>Sermones de tempore et de sanctis cum Promptuario exemplorum</i>	32
4. Antoninus Florentinus, <i>Saint Summa moralis</i>	34
5. Silvaticus (Matthaeus), <i>Liber Pandectarum medicinae</i>	36
6. <i>Biblia latina</i> Interpretationes Hebraicorum nominum	39
7. Bonaventura Pseudo (Nicolaus de Hanapis), <i>Biblia pauperum</i>	42
8. Rolewinck (Werner), <i>Fasciculus temporum</i>	44
9-12. Zbiór czterech traktatów Grzegorza I, papieża i ojca Kościoła	47
Recueil de quatre éditions de traités de Grégoire I ^{er} , pape et père de l’Église	
– <i>Homiliæ super Ezechielem</i>	
– <i>Pastorale, sive Regula pastoralis</i>	
– <i>Commentum super Cantica Cantorum</i>	
– <i>Dialogorum libri quattuor</i>	
13. Hugo de Sancto Caro, <i>Postilla super Psalterium</i>	50
14. Nicolaus de Błonie, <i>Sermones de tempore et de sanctis, sive Viridarius</i>	54
15. Vergilius Maro (Publius), <i>Opera</i>	56
<hr/>	
INCUNABLES ET POST-INCUNABLE – Dominique Coq	61

WPROWADZENIE

Z radością oddajemy w ręce Czytelników publikację zatytułowaną *Inkunabuły. 15 najstarszych druków w zbiorach Biblioteki Polskiej w Paryżu*.

Publikacja adresowana jest do szerokiego grona polskich i francuskich miłośników dawnych ksiąg. Zaprasza w podróż w świat najwcześniejszych świadectw sztuki typograficznej. Bogata ikonografia, autorstwa Hanny Zaworonko-Olejniczak, pozwala nie tylko zapoznać się z tymi rzadko udostępnianymi drukami, lecz także przyjrzeć się ozdobnym inicjałom, fakturze papieru, elegancji kroju pisma, unikatowym głosom dawnych właścicieli oraz znakom proveniencyjnym, świadczącym o ich pochodzeniu, losach i miejscach przechowywania.

Obecnie Biblioteka Polska w Paryżu przechowuje czternaście inkunabułów. Są to najstarsze, a zarazem jedne z najcenniejszych obiektów w jej zbiorach. W niniejszej publikacji zaprezentowano również jeden z najwcześniejszych postinkunabułów – druk z 1502 roku. Obiekty te odzwierciedlają zainteresowania bibliofilskie założycieli i pierwszych bibliotekarzy, którzy – ofiarowując swoje prywatne kolekcje – wzbogacali zasoby Biblioteki, realizując tym samym misję wyznaczoną przez Wielką Emigrację: zachowanie, pomnażanie i przekazanie wolnej Polsce archiwów, dzieł sztuki i książek – wśród nich także tych klejnotów europejskiego dziedzictwa, jakimi są inkunabuły.

Wśród hojnych darczyńców szczególnie wyróżnia się Karol Sienkiewicz (1793-1860), pierwszy dyrektor BPP w latach 1839-1854, autor licznych donacji, w tym egzemplarza Martinusa Polonusa *Sermones de tempore et de sanctis cum promptuario exemplorum*, wydanego w Strasburgu w 1484 roku. Innych ofiarodawców spowija dziś mgła tajemnicy – jak choćby anonimowego darczyńcę dziesięciu inkunabułów przekazanych do zbiorów 30 czerwca 1841 roku, wśród których znalazło się dzieło Antoninusa Florentinusa.

Obecność tej niewielkiej „kolebki” cywilizacji europejskiej w zbiorach Biblioteki Polskiej w Paryżu ma głębokie znaczenie dla kultury polskiej. Inkunabuły można postrzegać jako swoiste zwierciadło, w którym odbija się życie i funkcjonowanie społeczeństw europejskich XV wieku. Świadczą one o politycznej i gospodarczej potędze ówczesnych miast włoskich, takich jak Wenecja czy Mediolan, oraz niemieckich – Norymbergi i Strasburga, a nieco później także innych głównych ośrodków intelektualnych, jak Paryż i Kraków. Na ich kartach zapisane są idee elit intelektualnych, królewskich, kościelnych, politycznych, finansowych i handlowych. Ukazują mozaikę aspiracji, przekonań, zwyczajów i gustów estetycznych epoki Renesansu. Przynajmniej jednak stanowią kluczowy element historii książki i drukarstwa europejskiego, przypominając z niezwykłą mocą o początkach rewolucji kulturowej, jaką był wynalazek druku.

W latach 2005-2007, dzięki współpracy między Towarzystwem Historyczno-Literackim/Biblioteką Polską w Paryżu a Biblioteką Narodową w Warszawie, siedem z tych woluminów poddano pracom konserwatorskim.

Przewodnikiem w tej podróży po świecie inkunabułów jest wybitny specjalista w dziedzinie dawnych druków, Dominique Coq – archiwista-paleograf, główny kustosz bibliotek, kierownik Biura Dziedzictwa w Departamencie Książki i Czytelnictwa francuskiego Ministerstwa Kultury i Komunikacji. W 2015 roku rozpoczął on inwentaryzację i analizę inkunabulistyczną egzemplarzy zgromadzonych w polskiej Książnicy na wyspie Świętego Ludwika. Prace te doprowadziły do włączenia kolekcji BPP do dwudziestego tomu serii *Katalogi regionalne inkunabułów bibliotek publicznych Francji*, wydanej w Paryżu w 2016 roku.

Swoją wiedzę, entuzjazmem i zapałem do starych ksiąg Dominique Coq podzielił się w rozmowie z bibliotekarką Magdaleną Głodek pracującą w dziale Archiwalno-Bibliotecznym Instytutu BPP.

Prof. dr hab. Maciej Forycki
Dyrektor Instytutu Biblioteka Polska w Paryżu

INTRODUCTION

Nous avons le plaisir de présenter aux Lecteurs la publication intitulée : *Incunables. Les 15 imprimés les plus anciens des collections de la Bibliothèque Polonaise de Paris.*

Cette publication s'adresse à un large public de passionnés polonais et français de livres anciens. Elle invite à un voyage dans le monde des tout premiers témoignages de l'art typographique. Une riche iconographie, réalisée par Hanna Zaworonko-Olejniczak, permet non seulement de découvrir ces imprimés rarement accessibles, mais aussi d'admirer les initiales décoratives, la texture du papier, l'élégance des caractères, les annotations uniques des anciens propriétaires ainsi que les marques de provenance, témoignant de leur origine, de leur parcours et des lieux où ils ont été conservés.

Actuellement, la Bibliothèque Polonaise de Paris conserve quatorze incunables. Ce sont les plus anciens, et en même temps parmi les plus précieux, objets de ses collections. La publication présente également l'un des premiers post-incunables – un imprimé datant de 1502. Ces ouvrages reflètent les intérêts bibliophiles des fondateurs et des premiers bibliothécaires qui, en offrant leurs collections privées, ont enrichi les fonds de la Bibliothèque, accomplissant ainsi la mission définie par la Grande Émigration : préserver, accroître et transmettre à la Pologne libre des archives, des œuvres d'art et des livres – parmi lesquels figurent également ces joyaux du patrimoine européen que sont les incunables.

Parmi les généreux donateurs, Karol Sienkiewicz (1793-1860), premier directeur de la BPP de 1839 à 1854, se distingue particulièrement. Il est l'auteur de nombreux dons, dont un exemplaire de Martinus Polonus intitulé *Sermones de tempore et de sanctis cum promptuario exemplorum*, imprimé à Strasbourg en 1484. D'autres donateurs demeurent aujourd'hui dans le mystère – comme le donateur anonyme de dix incunables remis aux collections le 30 juin 1841, parmi lesquels figure l'œuvre d'Antoninus Florentinus.

La présence de ce petit « berceau » de la civilisation européenne dans les collections de la Bibliothèque Polonaise de Paris revêt une grande importance pour la culture polonaise. Les incunables peuvent être considérés comme un miroir dans lequel se reflète la vie et le fonctionnement des sociétés européennes du XVe siècle. Ils témoignent de la puissance politique et économique des villes italiennes de l'époque, telles que Venise ou Milan, ainsi que des villes allemandes – Nuremberg et Strasbourg – et, un peu plus tard, d'autres centres intellectuels majeurs comme Paris et Cracovie. Sur leurs pages sont inscrites les idées des élites intellectuelles, royales, ecclésiastiques, politiques, financières et commerciales. Elles révèlent la mosaïque des aspirations, des convictions, des coutumes et des goûts esthétiques de la Renaissance. Mais surtout, elles constituent un élément clé de l'histoire du livre et de l'imprimerie européenne, rappelant avec force les débuts de la révolution culturelle qu'a représentée l'invention de l'imprimerie.

Entre 2005 et 2007, grâce à la collaboration entre la Société Historique et Littéraire / Bibliothèque Polonaise de Paris et la Bibliothèque Nationale de Varsovie, sept de ces volumes ont fait l'objet de travaux de conservation.

Le guide de ce voyage dans le monde des incunables est le spécialiste éminent des anciens imprimés, Dominique Coq – archiviste-paléographe, conservateur général des bibliothèques, chef du Bureau du patrimoine au sein du Service du livre et de la lecture au ministère de la Culture et de la Communication. En 2015, il a entrepris l'inventaire et l'analyse incunabulaire des exemplaires conservés dans la Bibliothèque Polonaise de l'île Saint-Louis. Ces travaux ont conduit à l'intégration de la collection de la BPP dans le vingtième volume des *Catalogues régionaux des incunables des bibliothèques publiques de France*, publié à Paris en 2016.

Dominique Coq a partagé ses connaissances, son enthousiasme et sa passion pour les livres anciens lors d'un entretien avec Madame Magdalena Głodek, bibliothécaire au Département des Archives et de la Bibliothèque de l'Institut BPP.

Prof. dr hab. Maciej Forycki
Directeur de l'Institut Bibliothèque Polonaise de Paris

ROZMOWA

Rozmowa z Dominique'em Coq, autorem wielu tomów *Catalogues régionaux des incunables des bibliothèques publiques de France* (Regionalnych katalogów inkunabułów bibliotek publicznych Francji).

1. Co dokładnie oznacza termin „inkunabuł” i dlaczego używa się go w odniesieniu do niektórych starych druków?

INKUNABUŁ — termin tajemniczy, niemal ezoteryczny! — określa pierwsze książki drukowane przy użyciu ruchomych czcionek. Technika ta została opracowana i wdrożona przez Johanna Gutenberga około 1450 roku. Termin wywodzi się z łacińskiego słowa *incunabula* (liczba mnoga rodzaju nijakiego), które oznacza „pieluszki”, „kołyskę”, stąd skojarzenie z dzieciństwem, początkiem lub narodzinami czegoś nowego. Po raz pierwszy określenia tego użył niderlandzki humanista i poeta Adriaen de Jonghe w 1569 roku w swoim dziele *Batavia*, odnosząc się do początków drukarstwa (*ars typographica*), a z czasem także do samych wytworów tej sztuki. Współcześnie słowo „inkunabuł” bywa stosowane w szerszym znaczeniu: do określenia pierwszych egzemplarzy dowolnej techniki lub formy artystycznej, np. „inkunabuł drzeworytu”, „inkunabuł litografii” czy „inkunabuł fotografii”.

2. Jaki okres historyczny odpowiada drukowaniu inkunabułów?

Okres ten znacznie zmieniał się na przestrzeni czasu, zwłaszcza jeśli chodzi o jego datę końcową. Początek epoki inkunabułów można określić stosunkowo precyzyjnie – do tego jeszcze powrócę – natomiast data jej zakończenia pozostaje niejednoznaczna: dawniej za inkunabuły uznawano książki drukowane aż do lat 1520-1530, a w przypadku krajów nordyckich nawet do roku 1550. Obecnie, już od około dwóch stuleci przyjmuje się umowną granicę: 31 grudnia 1500 roku, czyli koniec XV wieku. Warto jednak pamiętać, że książki wydawane tuż po tej konwencjonalnie ustalonej dacie – tzw. postinkunabuły, czyli druki z pierwszych lat XVI wieku – nie różnią się w żaden sposób ani pod względem techniki wykonania, ani formy, od swoich odpowiedników z końca XV wieku, uznawanych za inkunabuły w ścisłym znaczeniu tego słowa.

Początek okresu inkunabułowego wiąże się z przełomowym wynalazkiem Johanna Gutenberga, polegającym na powielaniu tekstów przy użyciu ruchomych, metalowych czcionek wielokrotnego użytku. Czcionki te zestawiano w całe strony, tworząc tzw. formy drukarskie, które następnie wielokrotnie odbijano za pomocą prasy. Tak narodziła się „typografia”, pojęcie znacznie bardziej precyzyjne niż „druk”, technika reprodukcji znana już od XI wieku w krajach Dalekiego Wschodu. Nie wiadomo dokładnie, kiedy Gutenberg dopracował swój wynalazek – zajęło mu to prawdopodobnie kilka lat wokół 1450 roku. Przyjmuje się jednak powszechnie, że Biblia czterdziestodwuwierszowa Gutenberga, pierwsze i zarazem spektakularne osiągnięcie tej techniki, została prawdopodobnie ukończona jeszcze w 1455 roku.

3. Jakie są podstawowe kryteria pozwalające określić druk jako inkunabuł?

Przede wszystkim należy pamiętać, że książki istniały na długo przed Gutenbergiem, przybierając różne formy już od starożytności: od zwojów (rotuli), przez złożone arkusze zwane wolumenami, aż po kodeks – formę książki znaną nam od I wieku naszej ery do dziś – czyli zszyte ze sobą zeszyty utworzone z arkuszy składanych jeden w drugi, niezależnie od tego, czy były wykonane z papieru, z pergaminu, czy w końcu z papieru, i niezależnie od tego, czy były zapisane ręcznie (manuskrypty), czy drukowane.

Błędem jest zatem przekonanie, że książka pojawiła się wraz z prasą drukarską: istniała na długo przedtem. To jedynie metoda wytwarzania książki zmieniła się radykalnie wraz z wynalazkiem Gutenberga i to właśnie ona pozwala odróżnić pierwsze druki (na pergaminie lub papierze) od rękopisów, które nadal powstawały równolegle. W rzeczywistości przez długi czas rękopisy i druki, zawierające te same teksty, współistniały w ówczesnych bibliotekach. Były sprzedawane przez tych samych księgarzy, rubrykowane (czyli opatrywane adnotacjami lub oznaczeniami wykonanymi czerwonym atramentem, mającymi na celu wyróżnienie określonych fragmentów tekstu) i oprawiane przez tych samych introligatorów.

4. Jakie są początki drukarstwa w zachodniej Europie i w jaki sposób wynalazek ten wpłynął na rozwinięcie się rynku inkunabułów?

Jak wspominałem powyżej, drukarstwo istniało na długo przed Gutenbergiem: już w XI wieku Chińczycy opracowali proces drukowania książek przez pocieranie przy użyciu ruchomych czcionek z gliny. Technikę tę udoskonalili w XIII wieku Koreańczycy, wprowadzając czcionki wykonane z metalu. Jednak ze względu na złożoność pisma chińskiego, które składa się z dziesiątek tysięcy ideogramów, wynalazek ten nie odegrał na Dalekim Wschodzie tak istotnej roli jak w XV-wiecznej Europie, gdzie większość języków posługiwała się alfabetem łacińskim, zawierającym jedynie 23 litery (oraz kilkadziesiąt znaków skrótów i ligatur).

Rewolucja Johanna Gutenberga to tak naprawdę trzy innowacje technologiczne:

- 1) Zasada „ponownego łączenia” wypukłych ołowianych czcionek, uzyskiwanych dzięki procesowi złotniczemu z wykorzystaniem stempla i matrycy, pozwalającemu korzystać z tych samych elementów niemal w nieskończoność.
- 2) Prasa drukarska, wystarczająco wydajna, by umożliwić szybki i równomierny druk tekstów przy użyciu czcionek o niewielkiej wypukłości.
- 3) Tłusty i lepki tusz drukarski, odpowiedni do przenoszenia tekstu na obie strony arkusza – jego receptura przez długi czas była pilnie strzeżona przez pierwszych typografów.

Te trzy czynniki zrewolucjonizowały proces produkcji książek w Europie, choć ich struktura kodeksowa pozostała bez zmian. Wynalazki te umożliwiły warsztatom drukarskim wydawanie stu, a nawet kilkuset egzemplarzy jednej publikacji, co wcześniej wymagałoby pracy setek kopistów.

Postęp ten miał również swoją cenę i wiązał się z istotnymi ograniczeniami, które utrudniały funkcjonowanie pierwszych warsztatów drukarskich. W przeciwieństwie do rękopisu, który był wykonywany na konkretne zamówienie przez kopystę, drukarz musiał posiadać odpowiednio przestronny lokal, aby pomieścić jedną lub kilka pras, kilka zestawów ruchomych czcionek, znaczny zapas papieru oraz zatrudnionych pracowników.

Oznaczało to, że przedsiębiorca musiał ponieść znaczne nakłady finansowe, lub nawet zadłużyć się, zanim sprzedał choćby jeden egzemplarz. Oferowanie książki w niższej cenie niż rękopis było możliwe tylko pod warunkiem jednoczesnego wydrukowania dużego nakładu, w nadziei, że znajdzie się na niego wystarczająco wielu kupców.

Konieczność ta była oczywiście sprzeczna z możliwościami lokalnego rynku, który z natury rzeczy nie był w stanie wchłonąć całego nakładu – nawet wówczas, gdy prasy drukarskie znajdowały się w dużych ośrodkach kulturowych, zamieszkałych przez wielu potencjalnych klientów.

Nie chodziło już o stworzenie pojedynczej książki, jak w czasach rękopisów, lecz o sprzedaż takiej liczby egzemplarzy, która pozwoliłaby pokryć poniesione koszty.

Stąd potrzeba sprzedaży książek poza miejscem ich produkcji, tworzenia i utrzymywania sieci dystrybucji czy też zakładania warsztatów i księgarni w miastach oddalonych od pracowni drukarskich. Korzystano również z usług wędrownych przedstawicieli – zaufanych osób, przemierzających kraj w poszukiwaniu potencjalnych nabywców i reklamujących nowe publikacje za pomocą plakatów.

Wraz z pojawieniem się typografii produkcja książek przestała być wyłącznie źródłem utrzymania dla rzemieślników, a stała się ryzykownym przedsięwzięciem o charakterze proto-przemysłowym i handlowym, które mogło przynieść przedsiębiorcy znaczne zyski... albo doprowadzić go do bankructwa – co nierzadko miało miejsce.

5. Jakie są najbardziej charakterystyczne cechy materialne i typograficzne inkunabułów?

Strony pierwszych drukowanych ksiąg pod każdym względem przypominały strony rękopisów z tego samego okresu. Warto pamiętać, że estetyka strony za czasów Gutenberga różniła się od dzisiejszej: tekst tworzył zwarte kolumny, pozbawione akapitów i odstępów, maksymalnie wykorzystując powierzchnię strony, ponieważ materiał (pergamin lub papier) był kosztowny. Praktyka „rozluźniania” układu strony pojawiła się dopiero w połowie XVI wieku i była obca średniowiecznym czytelnikom. Warto też zauważyć, że każdy egzemplarz opuszczający drukarnię w XV wieku był sprzedawany w arkuszach, bez oprawy. Mniej więcej do 1490 roku drukowany był jedynie sam tekst, bez foliacji ani stron tytułowych.

Oprawa oraz elementy dekoracyjne i orientacyjne, takie jak ozdobne inicjały, rubryki, wcięcia akapitu, wicie (tzw. *pieds-de-mouche*, czyli symbole paragrafów nanoszone do tekstu atramentem), bieżące tytuły itp. pozostawiane były uznaniu klienta. To on decydował, jak książka miała być oprawiona i ozdobiona, zlecając wykonanie tych detali zgodnie ze swoimi upodobaniami i możliwościami finansowymi. Korzystał przy tym z usług wyspecjalizowanych rzemieślników. W rezultacie klient miał wpływ na ostateczny wygląd książki, co sprawiało, że każdy egzemplarz był w pewnym stopniu spersonalizowany.

Ponadto, podobnie jak w przypadku późniejszych ksiąg, właściciele inkunabułów często pozostawiali znaki własnościowe, takie jak ekslibrisy, podpisy, nota zakupowe, a niekiedy także interesujące odręczne komentarze. Dla przykładu: egzemplarz Biblii łacińskiej wydrukowany w Spirze (Niemcy) w 1489 roku i obecnie znajdujący się w Bibliotece Polskiej w Paryżu, zawiera rękopiśmienną notę informującą, że pod koniec XV wieku księga należała do parafialnego kościoła w Borzęcicach, wsi położonej niedaleko Koźmina Wielkopolskiego. W egzemplarzu widoczne są również liczne notatki na marginesach zapisane brązowym atramentem. Ponadto został ozdobiony pięknym inicjałem „I” w kolorach różowym i niebieskim, na tle czerwono-żółtym, na początku Księgi Rodzaju. Te różnorodne detale są unikatowe dla tego konkretnego egzemplarza i wyróżniają go spośród około 100 innych druków tego samego wydania znajdujących się w zbiorach publicznych. Dlatego mówi się, że każdy egzemplarz inkunabułu, mimo identycznej treści drukowanej, jest w istocie wyjątkowy i niepowtarzalny.

6. Dlaczego dzieła te są uważane za cenne zarówno dla kolekcjonerów, jak i bibliofilów?

Podobnie jak wszystkie pierwsze wytwory nowej techniki czy sztuki, inkunabuły od dawna cieszą się dużym zainteresowaniem bibliofilów, zwłaszcza od XVIII wieku, choć trzeba przyznać, że w mniejszym stopniu niż rękopisy iluminowane. Istnieje jednak wyraźna różnica w wartości pomiędzy najstarszymi inkunabułami, wydrukowanymi przed 1470 rokiem, a tymi powstałymi w latach 90. XV wieku. Szczególnie poszukiwane są inkunabuły drukowane w językach narodowych (np. niemieckim, włoskim, francuskim, hiszpańskim lub w językach słowiańskich...), które są znacznie rzadsze od tych łacińskich (stanowiących około 80%). To samo dotyczy egzemplarzy ilustrowanych lub pochodzących ze znanych i prestiżowych zbiorów – również one osiągają wyższe ceny i cieszą się większym zainteresowaniem kolekcjonerów.

7. Jak liczne są inkunabuły, które przetrwały do naszych czasów i gdzie są dziś przechowywane?

Dokładna liczba zachowanych do dziś inkunabułów na świecie jest trudna do określenia, ponieważ katalogowanie tych druków wciąż nie zostało w pełni zakończone. Obecnie szacuje się, że zidentyfikowano około 28 000 wydań drukowanych przed rokiem 1500, jednak bardziej problematyczna jest liczba zachowanych egzemplarzy — ocenia się ją na 500 000-600 000 na całym świecie. Większość inkunabułów przechowywana jest w zbiorach publicznych, choć znaczna ich liczba nadal znajduje się w rękach prywatnych kolekcjonerów.

8. Czy istnieją szczególnie znane lub cenione inkunabuły? Czy mógłby Pan wymienić kilka przykładów?

Najstłynniejszym inkunabułem jest bez wątpienia Biblia Gutenberga, zwana również jako Biblia czterdziestodwuwerszowa, wydrukowana w nakładzie około 180 egzemplarzy. Nie jest jednak najrzadszym inkunabułem – do dziś w zbiorach publicznych na całym świecie zachowało się około pięćdziesięciu jej egzemplarzy. Ostatni sprzedany egzemplarz osiągnął w 1987 roku w Nowym Jorku cenę 5,4 miliona dolarów. Co więcej, dotyczyło to jedynie tomu Starego Testamentu.

Równie słynna jest *Kronika Norymberska* autorstwa Hartmanna Schedla (*Liber chronicarum*), wydrukowana w 1493 roku w Norymberdze przez Antona Kobergera. Ta historia świata od Księgi Rodzaju aż po czasy współczesne autorowi została wydana w około 1500 egzemplarzach w formacie bibliograficznym, co było ogromną liczbą jak na ówczesne standardy. Dzieło to wyróżnia się także bogatą szatą graficzną, gdyż zawiera ponad 1800 drzeworytów wykonanych w warsztacie wybitnego norymberskiego artysty Michaela Wolgemuta, u którego wówczas praktykę odbywał młody Albrecht Dürer. Do dziś zachowało się 400 egzemplarzy *Kroniki Norymberskiej*, co czyni ją najlepiej zachowanym inkunabułem i świadczy o ogromnym uznaniu, jakim cieszyła się już od momentu publikacji.

9. W jaki sposób inkunabuły przyczyniły się do rozpowszechniania idei i wiedzy w okresie renesansu i w historii intelektualnej Europy?

Wbrew powszechnemu przekonaniu, pierwsi drukarze nieszczególnie upowszechniali nowe idee czy odkrycia. Zdecydowaną większość ówczesnych drukowanych wydań stanowiły teksty już wcześniej znane z rękopisów: teksty religijne (teologia scholastyczna, mszały, brewiarze, księgi godzin), teksty prawne (*Corpus Iuris Civilis*, zbiory prawa zwyczajowego) oraz traktaty akademickie, w szczególności komentarze do Arystotelesa. Jak już wcześniej wspomniano, drukarnie kierowały swoją ofertą głównie do osób obytych z książką, takich jak duchowni, prawnicy oraz środowiska uniwersyteckie. Nowych tekstów pojawiało się stosunkowo niewiele.

Jeśli chodzi o rozpowszechnianie klasycznych tekstów greckich i łacińskich, pierwsi drukarze (z wyjątkiem nielicznych, efemerycznych drukarni „humanistycznych” we Włoszech i Francji około 1470 roku) korzystali przede wszystkim z filologicznej pracy wcześniej wykonanej przez włoskich i francuskich humanistów XIV i XV wieku. Nawet jeśli przedmowy do wydań twierdziły coś zupełnie innego. W istocie dla drukarzy ważniejsze było dotrzymanie terminów wydania na dynamicznie rozwijającym się rynku niż dbałość o wysoką jakość tekstu. Można więc powiedzieć, że nowe metody powielania tekstów działały obosiecznie, ponieważ umożliwiały szybkie i szerokie rozpowszechnienie tekstów, które niestety były pełne błędów. To z kolei wywołało pewną nieufność, szczególnie wśród wybitnych literatów i uczonych, którzy przez długi czas obawiali się, że proces drukowania zniszczy staranną korektę tekstów, przekazując je „mechanicznym” ręką i praktykom handlowym.

10. Jak zostać ekspertem w dziedzinie inkunabułów?

Szczerze mówiąc, nie istnieje konkretna ścieżka kariery ani szkoła zajmująca się kształceniem ekspertów w tej dziedzinie, która stanowi jedynie niewielki fragment historii książki. Poza tym, czy naprawdę ktoś potrzebuje jeszcze „inkunabulistów”? Większość bibliotek już zinwentaryzowała swoje inkunabuły. Są one zwykle – wraz z rękopisami – pierwszymi książkami, jakie poddawano katalogowaniu. Antykwariusze i domy aukcyjne, które mają w ofercie inkunabuły (a każdego roku trafia ich na rynek całkiem sporo), zazwyczaj korzystają z usług nielicznych ekspertów, którzy zdobyli swoją wiedzę w praktyce.

Opisy inkunabułów, a także książek antykwarycznych w ogóle, zawierają bardzo szeroki zakres informacji. Oprócz danych bibliograficznych dotyczących samego wydania (autor, tytuł, miejsce i data druku, drukarnia, odniesienia do katalogów), uwzględnia się również cechy konkretnego egzemplarza. Chodzi

m.in. o informacje dotyczące wcześniejszych właścicieli, opis oprawy, odręczne notatki, rubrykacje, dekoracje malarskie i inne szczegóły materialne. Wszystko to wymaga od redaktora bogatej, wysoce wyspecjalizowanej wiedzy i umiejętności: doskonałej znajomości dawnych technik drukarskich, historii średniowiecznej książki, kodykologii, paleografii, dawnych języków (takich jak łacina, starofrancuski czy staroniemiecki), historii sztuki... Tego rodzaju wiedza coraz rzadziej występuje dziś u jednej osoby, co sprawia, że eksperci w zakresie inkunabułów stają się „gatunkiem zagrożonym wyginieciem”, przynajmniej we Francji.

11. Jakie wykształcenie akademickie jest niezbędne, aby zajmować się tak elitarną dziedziną?

Dlaczego elitarną? Jak wspomniałem wcześniej, nie istnieje określona ścieżka akademicka. We Francji École nationale des chartes oferuje dość dogłębny kurs historii książki i bibliografii, który zapewnia solidne podstawy w zakresie dziedzictwa piśmienniczego – w tym inkunabułów – szczególnie dla osób aspirujących do pracy kustosa biblioteki. Podobny kurs prowadzi Institut d’Histoire du Livre w Lyonie. Dopiero później praca w bibliotece posiadającej bogatą kolekcję inkunabułów umożliwia lepsze ich poznanie. Warunkiem jest jednak to, aby instytucje nadzorcze rzeczywiście potrzebowały pracowników z dobrą znajomością tego typu specjalistycznych dokumentów (w tym także rękopisów, rycin, map, fotografii itp.). Obecnie jednak zdarza się to coraz rzadziej, ponieważ kwestie zarządzania zaczęły dominować w pracy kustosa, kosztem wiedzy naukowej. Od samego kustosa oczekuje się coraz częściej pełnienia roli menedżera, a nie badacza naukowego.

12. Jakie kompetencje językowe są potrzebne do pracy nad tymi dziełami?

Zalecana jest nie tylko znajomość języka niemieckiego i angielskiego, niezbędna do korzystania ze specjalistycznych katalogów w tej dziedzinie, lecz także bardzo dobra znajomość łaciny (około 80% inkunabułów napisanych jest po łacinie) oraz dawnych form poszczególnych języków europejskich, takich jak niemiecki, francuski, niderlandzki itd.

13. Jakie instytucje lub ośrodki badawcze cieszą się największym uznaniem w tej dziedzinie?

Bawarska Biblioteka Państwowa (Bayerische Staatsbibliothek) w Monachium posiada największą kolekcję inkunabułów pod względem liczby egzemplarzy – ponad 20 000, które odpowiadają 9 745 różnym edycjom. Biblioteka Brytyjska w Londynie dysponuje około 12 500 egzemplarzami 9 500 wydań, natomiast kolekcja Biblioteki Narodowej Francji obejmuje 8 000 różnych wydań.

14. Jaka jest Pańska opinia o kolekcji inkunabułów zgromadzonej w Bibliotece Polskiej w Paryżu?

Muszę przyznać, że kolekcja ta wzbudziła we mnie pewne poczucie frustracji. Jawi się ona jako pozostałość dawnego zespołu obejmującego około pięćdziesięciu inkunabułów, zgromadzonego dzięki darom i zapisom od momentu założenia Biblioteki Polskiej w Paryżu w latach trzydziestych XIX wieku. W archiwum Biblioteki zachował się maszynopis inwentarza z 1937 roku, z którego wynika, że trzydzieści cztery inkunabuły z dawnego zespołu nie znajdują się dziś w zbiorach, choć przed II wojną światową były w nich obecne. Niestety, wszystko wskazuje na to, że właśnie te zaginione egzemplarze należały do najcenniejszych.

Należy podkreślić, że spośród czternastu zachowanych inkunabułów wiele egzemplarzy jest niekompletnych, niektórym brakuje kilku kart, bądź reprezentują wydania późne i stosunkowo proste. Wszystkie zostały oczywiście wydrukowane w języku łacińskim, a większość z nich stanowią traktaty teologiczne. Najstarszym wydaniem jest traktat św. Ambrożego *De officiis ministrorum...*, poświęcony moralnym obowiązkom duchowieństwa. Został on wydrukowany w Mediolanie w 1474 roku (FA 38374 II). Nie jest to edycja *princeps*, lecz jedno z najwcześniejszych wydań tego tekstu.

Znaczną część inkunabułów stanowią druki pochodzące z ośrodków typograficznych obszaru niemieckojęzycznego, w szczególności ze Strasburga, Bazylei i Spiry, choć w zespole znajdują się również egzemplarze weneckie, przy czym jak wiadomo, Wenecja była najważniejszym ośrodkiem drukarskim

świata chrześcijańskiego u schyłku XV wieku. Niektóre inkunabuły wykazują związek z Polską, potwierdzony zarówno przez ich treść, jak i proveniencję. Część z nich została napisana przez autorów polskich. Jako przykład można wskazać *Sermones de tempore et de sanctis, sive Viridarius...* Mikołaja z Błonia, kapelana biskupa poznańskiego z pierwszej połowy XV wieku, wydrukowane w Strasburgu w 1498 roku (FA 38455 IV). Innym przykładem są *Sermones de tempore et de sanctis cum Promptuario exemplorum...* Marcina z Opawy, trzynastowiecznego dominikanina znanego jako Martinus Polonus, wydrukowane w Strasburgu w 1484 roku (FA 38444 III).

Kilka inkunabułów należało do polskich instytucji kościelnych, takich jak parafie lub wspólnoty klasztorne. *Biblia latina Interpretationes Hebraicorum nominum...* wydrukowana w Spirze w 1489 roku (FA 38436 III) była w XV i XVI wieku własnością parafii w Borzęcicach, w pobliżu Koźmina Wielkopolskiego. Z kolei zbiór czterech traktatów św. Grzegorza (*Homiliæ..., Pastorale..., Commentum..., Dialogorum...*) wydrukowany w Bazylei w 1496 roku (FA 38418 II), znajdował się w XVII wieku w zbiorach franciszkanów z Podgórze, obecnie dzielnicy Torunia.

Dwa egzemplarze wspomniane powyżej zawierają kilka inicjałów iluminowanych: *De officiis ministrorum* św. Ambrożego, oraz *Biblia...* z 1489 roku. Są to jednak jedyne zachowane elementy dekoracji. Prawdopodobnie najcenniejsze i najbogaciej iluminowane egzemplarze albo zaginęły podczas rabunku Biblioteki Polskiej w Paryżu dokonanego przez okupanta niemieckiego w 1940 roku, albo mogły być sprzedane, gdy Towarzystwo Historyczno-Literackie dotknięte poważnymi trudnościami finansowymi szukało sposobu na podtrzymanie bytu Biblioteki.

15. Jak te inkunabuły prezentują się na tle innych dzieł już skatalogowanych przez Pana?

Dwudziesty tom *Regionalnych katalogów inkunabułów bibliotek publicznych Francji* wydany w Paryżu w 2016 roku, w którym są opisane inkunabuły z Biblioteki Polskiej w Paryżu, jest bardzo niejednorodny. Obejmuje rozproszoną grupę niewielkich instytucji, których jedynym wspólnym mianownikiem jest to, że mieszczą się w Paryżu i dotychczas nie zostały opracowane pod względem przechowywanych inkunabułów (nie figurują w tym tomie zbiory Biblioteki Narodowej, Biblioteki Mazarine, Biblioteki Arsenалу czy Sainte-Geneviève — głównych bibliotek paryskich). Z tego względu trudno jednoznacznie ocenić, jak inkunabuły Biblioteki Polskiej w Paryżu prezentują się na tle 350 innych egzemplarzy ujętych w tym korpusie, a tym bardziej wobec około 15 000 inkunabułów przechowywanych ogółem w paryskich bibliotekach. Nie znalazłem wśród nich egzemplarza unikatowego w skali kraju — wszystkie mają swoje odpowiedniki w innych francuskich bibliotekach. Warto jednak odnotować, że jeden z inkunabułów, *Homilie św. Grzegorza Księga Ezechiela*, wydane w Bazylei w 1496 roku, (FA 38418 II-1), jest jedynym egzemplarzem zachowanym w Paryżu.

ENTRETIEN

Entretien avec Dominique COQ, auteur de plusieurs volumes des *Catalogues régionaux des incunables des bibliothèques publiques de France*.

1. Que désigne exactement le terme incunable et pourquoi emploie-t-on ce mot pour qualifier certains livres anciens ?

INCUNABLE, terme mystérieux – quasi ésotérique ! –, est employé pour désigner les premiers livres imprimés avec des caractères mobiles selon la technique imaginée et mise en œuvre par Gutenberg vers 1450. Ce terme provient du latin « incunabula », neutre pluriel désignant les langes, le berceau, d'où l'idée d'enfance, d'origine, de commencement. C'est un humaniste et poète néerlandais, Adriaen de Jonghe, qui a utilisé pour la première fois ce terme en 1569 dans son ouvrage *Batavia*, dans le sens des débuts de l'« ars typographica » puis des produits de cet art typographique.

Maintenant on utilise le terme « incunable » dans n'importe quel art ou technique (incunable de la xylographie, de la lithographie, de la photographie, etc.) pour caractériser un des premiers exemplaires de cette technique.

2. Quelle période historique correspond à l'impression des incunables ?

Cette période a sensiblement varié au cours des temps quant à son extension finale. Autant la date de début est relativement précise, je vais y revenir, autant la date de fin est indécise : on considérait autrefois comme incunables les premiers livres imprimés jusque vers 1520-1530, et même 1550 pour les livres nordiques. Maintenant, depuis deux siècles, on a estimé commode de s'arrêter au 31 décembre 1500, fin du XVe siècle. Ceci dit, il ne faut pas croire que les livres ont changé d'aspect après cette date conventionnelle : ce qu'on appelle les « post-incunables », c'est-à-dire les livres imprimés dans les premières années du XVIe siècle ne se distinguent absolument pas, pour ce qui est de leur fabrication et de leur apparence, de leurs congénères de la fin du XVe considérés comme « incunables » au sens strict.

Quant au début de la période incunable, il correspond à l'invention géniale de Gutenberg qui a consisté à reproduire des textes à l'aide de caractères métalliques mobiles et réutilisables pour former des pages de plomb dont l'image est reproduite par duplication, à l'aide d'une presse, autant de fois que l'on veut : c'est cela qu'on appelle la « typographie », terme plus exact et précis qu'« imprimerie », technique de reproduction qui était connue dès le XIe siècle en Extrême-Orient. On ne sait exactement à quelle date Gutenberg a mis au point son invention, cela a dû lui prendre quelques années autour de 1450, mais on s'accorde à penser que la Bible à 42 lignes, première et éclatante réussite de son procédé, a sans doute été menée à bien avant la fin de 1455.

3. Quels sont les critères fondamentaux permettant de définir un livre comme un incunable ?

Il faut garder tout d'abord à l'esprit que les livres existaient bien avant l'invention de Gutenberg, sous différentes formes depuis l'Antiquité : rouleau (rotulus), volume (volumen), et finalement codex, la forme du livre que nous connaissons depuis le Ier siècle de notre ère : un assemblage de cahiers cousus ensemble, formés de feuillets pliés les uns dans les autres, qu'ils soient en papyrus, puis en parchemin et enfin en papier, qu'ils soient écrits à la main (manuscrits) ou typographiés. C'est donc une erreur de croire que le livre est apparu avec l'imprimerie. Il existait bien avant. C'est son mode de production qui a changé radicalement avec Gutenberg. C'est le seul critère qui distingue les premiers imprimés (en parchemin ou en papier) des manuscrits qui ont continué à être produits concomitamment. Pendant longtemps en effet livres manuscrits et livres imprimés, véhiculant les mêmes textes, se sont côtoyés sans distinction dans les bibliothèques des contemporains : ils étaient vendus par les mêmes libraires, rubriqués (les rubriques étaient des mentions à l'encre rouge destinées à mettre en valeur telle ou telle partie du texte) et reliés par les mêmes artisans.

4. Quelle est l'origine de l'imprimerie en Occident et en quoi cette invention a-t-elle influencé l'essor des incunables ?

Comme je l'ai dit plus haut, l'imprimerie ne date pas de Gutenberg. L'imprimerie proprement dite était connue depuis longtemps : les Chinois avaient inventé dès le XIe siècle un procédé d'impression de livres au frotton avec des caractères mobiles en terre cuite, technique améliorée par les Coréens au XIIIe siècle avec l'utilisation de caractères en métal. Mais du fait que l'écriture chinoise nécessitait quelques dizaines de milliers d'idéogrammes différents, l'utilité de cette découverte a revêtu à l'époque un intérêt beaucoup moindre en Extrême-Orient que dans l'Europe du XVe siècle dont la plupart des langues utilisaient l'alphabet latin ne comprenant que 23 lettres différentes (plus quelques dizaines de signes d'abréviations et de ligatures).

La véritable révolution de Gutenberg est en fait un ensemble de trois innovations technologiques :

1. Le principe de „recombinaison“ de caractères de plomb en relief, obtenus selon un procédé d'orfèvre de poinçon et de matrice qui permet d'utiliser quasi-indéfiniment le même matériel.
2. La mise au point de la presse à imprimer suffisamment puissante pour permettre une impression uniforme et rapide des pages de plomb de faible relief.
3. La fabrication d'une encre grasse, visqueuse (et dont le secret de fabrication a longtemps été jalousement gardé par les premiers typographes) nécessaire pour une impression sur les deux côtés de la feuille.

Avec cette combinaison d'inventions, la production du livre a été bouleversée en Europe, même si sa structure en forme de codex n'a pas changé : un atelier d'imprimerie était désormais capable de reproduire et de diffuser rapidement une centaine voire plusieurs centaines d'exemplaires alors que le même résultat aurait nécessité le recours à autant de copistes.

Mais bien sûr il y a des contreparties et des inconvénients qui ont handicapé les premiers ateliers d'imprimerie : alors qu'un manuscrit était le produit d'une commande à un copiste, l'imprimeur, lui, était contraint de disposer d'un local suffisamment spacieux pour pouvoir contenir une ou plusieurs presses, plusieurs jeux de caractères mobiles, un stock considérable de papier, ainsi que les ouvriers.

Cela impliquait que l'entrepreneur, avant d'avoir vendu un seul exemplaire, avance une importante somme d'argent ou qu'il s'endette pour l'obtenir. Il était donc impossible d'offrir un produit plus économique que le manuscrit sans imprimer un grand nombre d'exemplaires en espérant trouver des clients pour les acheter.

Cette nécessité entraînait évidemment en contradiction avec la capacité d'absorption du marché local, forcément insuffisante même lorsque les presses étaient installées dans un centre culturel de première importance où vivaient de nombreux clients potentiels pour l'écrit. Le tout n'était pas de fabriquer un livre comme du temps du manuscrit, mais d'en vendre un suffisamment grand nombre pour rentrer dans ses frais. D'où l'obligation d'écouler les livres bien loin de l'endroit où ils étaient produits, de créer et d'entretenir des liens commerciaux, d'organiser des dépôts de livres dans des villes très éloignées de l'atelier de l'imprimeur, de recourir à des sortes de diffuseurs itinérants, hommes de confiance qui parcouraient les villes pour repérer tous ceux qui seraient susceptibles d'acheter les ouvrages dont ils annonçaient la publication par voie d'affiches.

Avec l'avènement de la typographie la production de livres n'était donc plus simplement une activité rémunérée qui permettait à des artisans de survivre, mais devenait une activité proto-industrielle et commerciale à risques qui permettait à des entrepreneurs de gagner beaucoup d'argent... ou de se ruiner, ce qui arrivait souvent.

5. Quelles sont les caractéristiques matérielles et typographiques les plus typiques des incunables ?

Les pages des premiers livres imprimés ressemblent en tous points à celle des manuscrits de la même époque. Rappelons que pour un contemporain de Gutenberg, l'esthétique d'une page écrite n'est pas la même que la nôtre : compact, sans paragraphes ni alinéas, le texte exploite alors au maximum le cadre d'écriture car le support (parchemin ou papier) est cher. L'aération, la « conquête des blancs » qui commence au milieu du XVIe siècle, est sans objet pour le lecteur médiéval.

Il faut savoir aussi que chaque exemplaire sortant de l'atelier d'un imprimeur au XVe siècle est un objet en devenir : il est vendu en feuilles, donc non relié. Seul le texte brut imprimé apparaît, sans foliotation ni page de titre jusque vers 1490. La reliure et l'ensemble des éléments de décor ou permettant le repérage (initiales ornées, rubriques dont j'ai parlé plus haut, pieds-de-mouche [ces sortes de signes de paragraphe ajoutés à l'encre dans le texte], titres courants, etc.) sont laissés au bon vouloir du client : c'est un terrain vierge pouvant être défriché au gré de chacun, selon ses moyens, en faisant appel à des artisans spécialisés. « Customisé » dirait-on de nos jours.

En outre il est fréquent que les différents possesseurs d'incunables – mais c'est la même chose pour les livres postérieurs – aient laissé des marques de provenances (ex-libris, signatures, mentions d'achat, etc.) et des notes manuscrites quelquefois fort intéressantes. Ainsi pour ne prendre qu'un exemple, votre exemplaire de la BPP de la Bible latine imprimée à Speyer en 1489 porte-t-il une mention manuscrite qui nous apprend que le livre appartenait à la fin du XVe siècle à l'église paroissiale de Borzęcice, village près de Koźmin Wielkopolski. Il contient également de nombreuses notes à l'encre brune dans les marges. En outre il a été orné d'une belle initiale I rose et bleue sur fond rouge et or au début de la Genèse. Ces diverses particularités sont propres à cet exemplaire et le distinguent de quelque 100 autres exemplaires recensés de cette édition dans les collections publiques.

C'est pourquoi on peut dire que chaque exemplaire incunable – même si sa partie imprimée est identique aux autres exemplaires d'une même édition – est particulier et pour ainsi dire unique.

6. Pourquoi ces ouvrages sont-ils aujourd'hui considérés comme précieux, tant pour les collectionneurs que pour les bibliophiles ?

Comme tous les premiers objets d'un art ou d'une technique donnée, les incunables ont exercé un grand attrait pour les bibliophiles, surtout à partir du XVIIIe siècle. Moins toutefois que les manuscrits enluminés, il faut le reconnaître. Cependant il y a une grande différence de valeur entre les incunables les plus anciens, antérieurs à 1470, et ceux produits dans les années 1490. De même, les incunables en langue vulgaire (allemand, italien, français, espagnol ou en langue slave...), beaucoup plus rares, sont plus recherchés que ceux qui sont imprimés en latin (environ 80%). C'est la même chose pour les incunables illustrés ou provenant de collections célèbres.

7. Quel est le nombre d'incunables qui ont survécu jusqu'à nos jours et où sont-ils conservés aujourd'hui ?

Le nombre d'incunables conservés aujourd'hui dans le monde est assez difficile à évaluer car les recensements les concernant ne sont pas achevés. On estime aujourd'hui qu'environ 30 000 éditions imprimées avant 1500 ont été repérées mais c'est le nombre d'exemplaires subsistants qui est plus problématique : on estime à 500 000 à 600 000 exemplaires incunables sont conservés. La plupart le sont dans les collections publiques mais un nombre non négligeable sont en mains privées.

8. Existe-t-il des incunables particulièrement célèbres ou emblématiques ?

Pourriez-vous en citer quelques exemples ?

La Bible de Gutenberg, appelée aussi Bible à 42 lignes, tirée à environ 180 exemplaires, est évidemment l'incunable le plus célèbre. Il n'est cependant pas le plus rare : il en est conservé aujourd'hui une cinquantaine d'exemplaires dans le monde dans les collections publiques. Le dernier exemplaire passé en vente sur le marché a atteint 5,4 millions de dollars en 1987 à New-York. Encore ne s'agissait-il que de l'Ancien Testament.

La Chronique de Nuremberg (*Liber chronicarum*) de Hartmann Schedel, quant à elle, imprimée à Nuremberg en 1493 par Anton Koberger, bénéficie elle aussi d'une très grande notoriété : cette histoire du monde depuis la Genèse jusqu'à l'époque de son impression a été imprimée à près de 1 500 exemplaires in-folio, chiffre énorme pour l'époque. Mais surtout l'ouvrage est abondamment illustré de gravures sur bois (plus de 1 800) provenant de l'atelier du grand artiste nurembergeois Michael Wolgemut, chez qui travaillait alors comme apprenti le jeune Albrecht Dürer. Quatre cents exemplaires de cet ouvrage ont survécu, ce qui en fait l'incunable le mieux conservé, preuve de la considération dont il a de tout temps fait l'objet.

9. Quel rôle les incunables ont-ils joué dans la diffusion du savoir à la Renaissance et dans l'histoire intellectuelle européenne ?

Contrairement à une idée reçue, les premiers imprimeurs n'ont pas particulièrement diffusé d'idées et de connaissances nouvelles. La grande majorité des éditions imprimées à cette époque sont des textes déjà répandus par les manuscrits : textes à caractère religieux (théologie scolastique, missels, bréviaires, livres d'heures), textes juridiques (*Corpus juris civilis* et ses nombreux commentateurs, coutumiers) ou traités universitaires (commentaires d'Aristote en particulier). Comme je le disais plus haut, l'imprimeur ciblait pour des questions commerciales une clientèle déjà accoutumée au livre, comme les ecclésiastiques, les universitaires, ou les praticiens du droit. Le petit nombre de textes nouveaux étaient imprimés.

Quant à la diffusion de textes classiques grecs ou latins, les premiers imprimeurs (mettons de côté un petit nombre d'ateliers « humanistes » éphémères en Italie et en France autour de 1470) se placent nettement en retrait par rapport au travail philologique déjà accompli par les humanistes italiens et français des XIVe et XVe siècles, et cela même si les préfaces des éditions proclament hautement le contraire. En fait le premier souci des imprimeurs était moins la qualité du texte que les délais de parution d'une édition sur un marché porteur. On peut donc dire que les qualités intrinsèques du nouveau procédé de duplication fonctionnent à double tranchant, en diffusant partout et à très grande vitesse des textes bourrés d'erreurs. Il s'en est d'ailleurs suivi une sorte de méfiance qui a longtemps persisté chez les grands lettrés, chez les doctes, vis-à-vis de l'imprimé, censé corrompre la correction des textes en les livrant à des mains « mécaniques » et aux pratiques du commerce.

10. Que faut-il pour devenir un véritable spécialiste des incunables ?

À vrai dire, il n'y a pas de voie spécifique, pas d'école dédiée à l'expertise dans ce domaine qui n'est qu'un petit pan de l'histoire du livre. D'ailleurs, qui a vraiment besoin d'« incunabulistes » ? La plupart des bibliothèques ont déjà inventorié leurs incunables qui sont généralement, avec les manuscrits, les premiers livres à avoir été catalogués. Quant aux libraires d'ancien ou les commissaires-priseurs qui ont des incunables à vendre sur le marché – et il y en a un certain nombre chaque année –, ils font appel à quelques rares experts qui se sont formés sur le tas.

Les notices d'incunables – et de livres anciens en général – apportent des informations extrêmement diverses : outre les éléments d'ordre purement bibliographiques sur les éditions qu'elles décrivent

(identification de l'auteur, du texte, du lieu et de la date d'impression, de l'atelier d'imprimerie, référence aux répertoires existants, etc.), elles analysent aussi en détail les caractéristiques de chacun des exemplaires (mentions d'appartenance, description de la reliure, relevé des mentions manuscrites, description d'un éventuel appareil de rubrication ou de décor peint, etc.).

Tout cela nécessite une somme de connaissances et de savoir-faire très pointus de la part de leur rédacteur : une maîtrise parfaite des techniques anciennes d'impression, de l'histoire du livre médiéval, de la codicologie, de la paléographie, des langues anciennes (que ce soit le latin, l'ancien français ou l'ancien allemand), de l'histoire de l'art, etc. : connaissances de moins en moins répandues de nos jours dans la même personne et qui font que les incunabulistes sont une espèce en voie de disparition, du moins en France...

11. Quel parcours académique est nécessaire pour entrer dans le sujet si élitaire ?

Pourquoi élitaire ? Il n'y a pas de parcours académique spécifique, comme je l'ai dit plus haut. En France, l'École nationale des chartes dispense un cours assez approfondi d'histoire du livre et de bibliographie qui permet d'avoir quelques rudiments fondamentaux sur le patrimoine écrit – dont les incunables – lorsqu'on veut devenir conservateur de bibliothèque. Il en est de même à l'Institut d'histoire du Livre à Lyon. C'est ensuite, quand on a la chance de travailler dans une bibliothèque possédant une belle collection d'incunables, qu'on peut se familiariser davantage avec eux. Encore faut-il que les autorités de tutelle aient besoin de personnels ayant une bonne connaissance de ce genre de documents spécialisés (mais c'est la même chose pour les manuscrits, pour les estampes, pour les cartes, pour les photographies, etc.). C'est de moins en moins fréquent maintenant, tant les questions de gestion sont devenues prééminentes dans le travail d'un conservateur au détriment des connaissances scientifiques. On ne demande plus maintenant à un conservateur d'être un savant mais d'être un gestionnaire.

12. Quelles compétences linguistiques sont nécessaires pour travailler sur ces ouvrages ?

Il est non seulement recommandé de connaître l'allemand et l'anglais pour maîtriser le recours à des catalogues spécialisés dans ce domaine, mais il faut bien connaître le latin (environ 80 % des incunables sont en latin) et les formes anciennes des différentes langues européennes, allemand, français, néerlandais, etc.

13. Quelles sont les institutions ou centres de recherche les plus reconnus dans ce domaine ?

La Bibliothèque de l'État de Bavière (Bayerische Staatsbibliothek) à Munich est l'institution qui conserve le plus grand nombre d'incunables en termes d'exemplaires : plus de 20 000 correspondant à 9 745 éditions différentes. La British Library, elle, conserve environ 12 500 exemplaires pour 9 500 éditions ; vient ensuite la collection de la Bibliothèque nationale de France avec 8 000 éditions différentes.

14. Quelle est votre opinion sur notre collection d'incunables ?

Je dois avouer que cette collection a suscité en moi un certain sentiment de frustration. Elle apparaît comme le vestige d'un ancien fonds comprenant environ une cinquantaine d'incunables, constitué par des dons et legs depuis la fondation de la Bibliothèque polonaise à Paris dans les années 1830. Les archives de la Bibliothèque conservent un dactylogramme de l'inventaire daté de 1937, dont il ressort que trente-quatre incunables de l'ancien fonds font aujourd'hui défaut, alors qu'ils figuraient encore dans les collections avant la Seconde Guerre mondiale. Malheureusement, tout porte à croire que ces exemplaires manquants comptaient parmi les plus précieux. Il convient de préciser que, parmi les quatorze incunables conservés, nombre d'exemplaires sont incomplets, certains ayant perdu plusieurs feuillets, ou relèvent d'éditions tardives et relativement communes. Tous sont naturellement imprimés en latin, et la majorité correspond à des traités de théologie.

L'édition la plus ancienne est le traité de saint Ambroise, *De officiis ministrorum...* consacré aux devoirs moraux du clergé. Il a été imprimé à Milan en 1474, (FA 38374 II). Il ne s'agit pas de l'édition princeps, mais de l'une des premières éditions de ce texte.

Une part importante des incunables provient de centres typographiques de l'aire germanophone, notamment Strasbourg, Bâle et Spire, bien que le fonds comprenne également des exemplaires vénitiens, Venise constituant le principal centre d'imprimerie du monde chrétien à la fin du XVe siècle. Certains incunables présentent un lien avec la Pologne, attesté tant par leur contenu que par leur provenance. Plusieurs ont été rédigés par des auteurs polonais. On peut citer, à titre d'exemple, les *Sermones de tempore et de sanctis, sive Viridarius...* de Nicolas de Blonie, chapelain de l'évêque de Poznań dans la première moitié du XVe siècle, imprimés à Strasbourg en 1498 (FA 38455 IV). Un autre exemple est constitué par les *Sermones de tempore et de sanctis cum Promptuario exemplorum...* de Martin d'Opava, dominicain du XIIIe siècle connu sous le nom de Martinus Polonus, imprimés à Strasbourg en 1484 (FA 38444 III).

Plusieurs incunables ont appartenu à des institutions ecclésiastiques polonaises, telles que des paroisses ou des communautés monastiques. Ainsi *Biblia latina. Interpretationes Hebraicorum nominum...* imprimée à Spire en 1489 (FA 38436 III) appartenait, aux XVe et XVIe siècles, à la paroisse de Borzęcice, près de Koźmin Wielkopolski. De même, un recueil de quatre traités de saint Grégoire *Homiliæ..., Pastorale..., Commentum..., Dialogorum...*, imprimé à Bâle en 1496 (FA 38418 II), se trouvait au XVIIe siècle dans le fonds des franciscains de Podgórze, aujourd'hui quartier de Toruń.

Deux exemplaires comportent plusieurs initiales enluminées : *De officiis ministrorum...* de saint Ambroise mentionné ci-dessus, ainsi que la *Bible...* de 1489 déjà évoquée. Il s'agit toutefois des seuls éléments de décoration conservés. Il est probable que les exemplaires les plus précieux et les plus richement enluminés aient soit disparu lors du pillage de la Bibliothèque Polonaise de Paris par l'occupant allemand en 1940, soit aient été aliénés après la guerre, lorsque la Société Historique et Littéraire Polonaise, confrontée à de graves difficultés financières, dut rechercher des moyens d'assurer la pérennité de la Bibliothèque.

15. Comment peut-elle se placer par rapport à l'ensemble de ces ouvrages que vous avez catalogués ?

Le vingtième volume des *Catalogues régionaux des incunables des bibliothèques publiques françaises*, publié à Paris en 2016, dans lequel sont décrits les incunables de la Bibliothèque Polonaise de Paris, est très hétérogène. Il regroupe un ensemble disparate de « petits » établissements qui n'ont comme seul point commun que d'être situés à Paris et de n'avoir pas encore été recensés du point de vue des incunables qu'ils conservent (on n'y trouve donc pas ceux de la BnF, de la Mazarine, de l'Arsenal, de Sainte-Geneviève qui sont les principales bibliothèques parisiennes). C'est pourquoi il est bien difficile de définir comment les incunables de la BPP se situent par rapport aux 350 autres exemplaires de ce corpus et encore moins par rapport à l'ensemble des quelque 15 000 incunables conservés dans les bibliothèques parisiennes. Je n'en ai trouvé aucun par exemple qui ne soit pas conservé dans d'autres bibliothèques françaises. En revanche l'un d'entre eux est le seul conservé à Paris : *les Homélie sur Ezechiel* de saint Grégoire imprimées à Bâle en 1496, (FA38418 II-1).

INKUNABUŁY

Prezentacja fotograficzna
i opis kolekcji BPP

LES INCUNABLES

Présentation photographique
et description de la collection de la BPP

1. Ambrosius, Saint

De Officiis Paulinus Mediolanensis Vita sancti Ambrosii

AMBROSIUS, Pseudo. Vita sanctæ Agnetis. Passio sanctorum Vitalis et Agricolæ. Passio sanctorum Gervasii et Protasii.

De Inventione corporum sanctorum Protasii et Gervasii. – Milano : Christoph Valdarfer, 7 janvier 1474. – In-4°, 128 feuillets. ISTC (Incunabula Short Title Catalogue) ia00560000. FA 38 374 II

Pierwsze mediolańskie wydanie dzieł św. Ambrożego (ok. 340-397), biskupa Mediolanu, pierwszego z czterech wielkich doktorów Kościoła. Jest to również pierwsza książka wydrukowana w Mediolanie przez Christopa Valdarfera, niemieckiego drukarza, który pod koniec 1471 r. zaprzestał działalności w Wenecji i około 1473 r. przeniósł się do Mediolanu.

De Officiis ministrorum... św. Ambrożego, będący pierwszym i głównym dziełem tego tomu, jest traktatem o etyce chrześcijańskiej przeznaczonym dla duchowieństwa. Wywarł on ogromny wpływ na całe średniowiecze.

Egzemplarz BPP jest oprawiony w półpergamin na drewnianych deskach. Wzbogacony niebieskim inicjałem N na złotym tle z filigranem na pierwszej stronie oraz inicjałami w kolorze czerwonym i niebieskim, zawiera odręczne notatki na marginesie napisane brązowym atramentem, pochodzące z XV-XVI wieku. Jeden z dawnych właścicieli, Georgius Miller, umieścił swoje imię na dole pierwszej kartki w 1673 roku.

Tom ten został odrestaurowany przez pracownię konserwacji Biblioteki Narodowej w Warszawie w 2007 roku.

Première édition milanaise des œuvres de saint Ambroise (vers 340-397), évêque de Milan, le premier des quatre grands docteurs de l'Église. C'est également le premier livre imprimé à Milan par Christoph Valdarfer, imprimeur allemand qui cessa son activité à Venise à la fin de 1471 pour se transférer à Milan vers 1473.

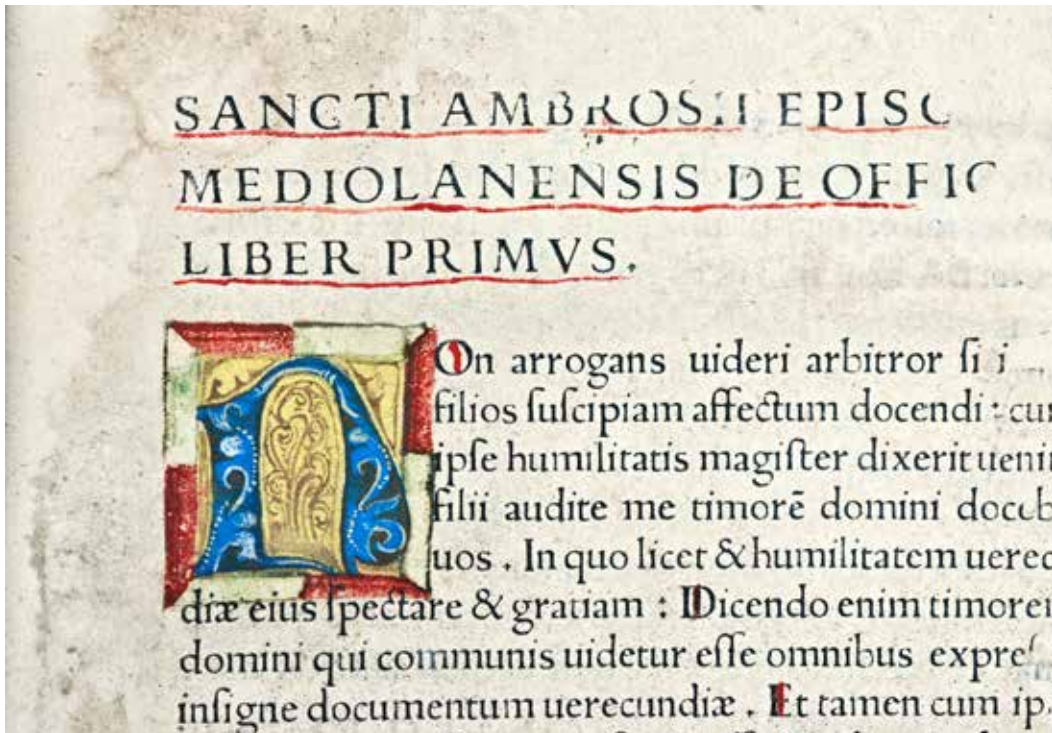
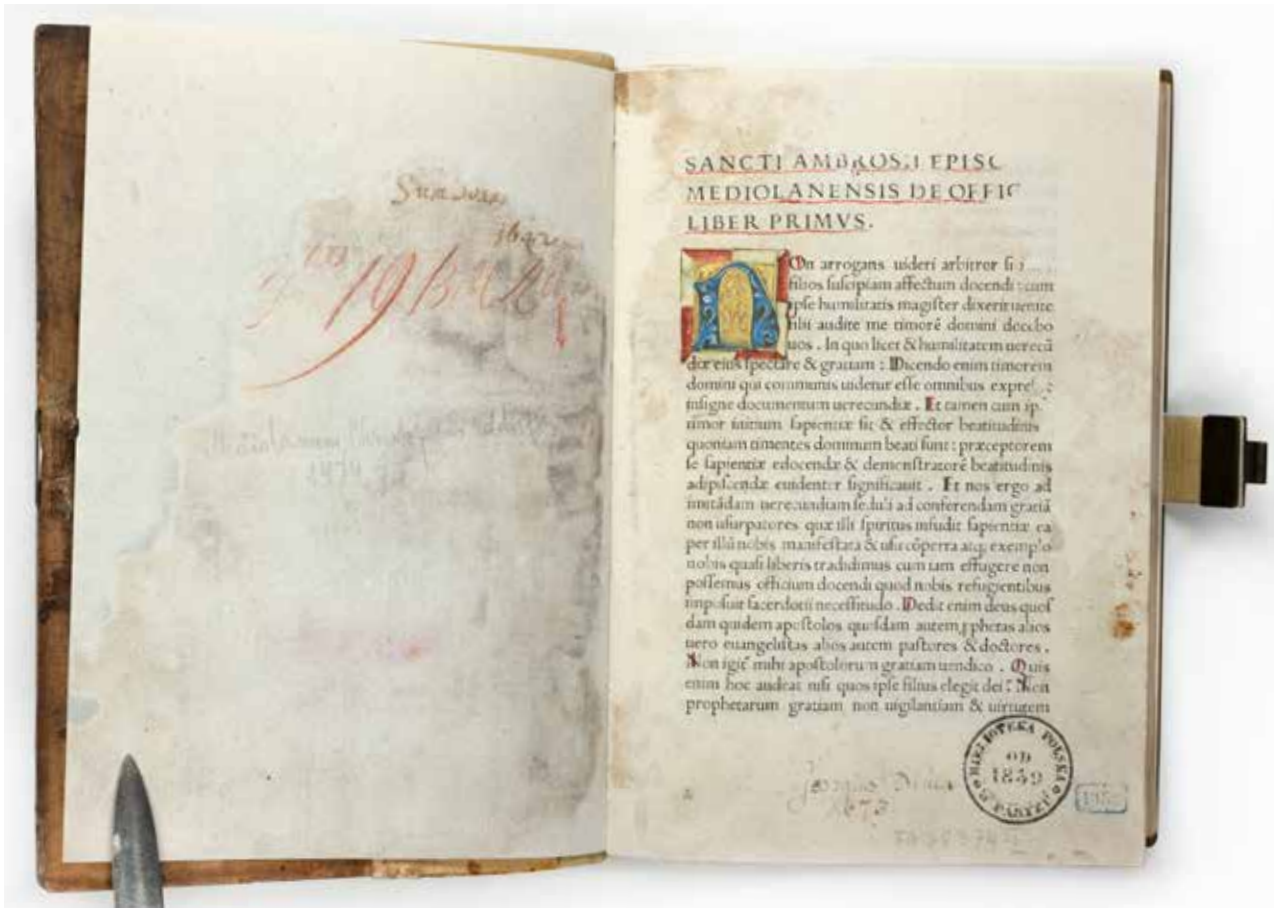
De Officiis ministrorum... de saint Ambroise, qui est le premier et le principal ouvrage de ce volume, est un traité d'éthique chrétienne destiné au clergé qui eut une grande influence durant tout le Moyen âge.

L'exemplaire de la BPP est relié en demi-parchemin sur ais de bois. Enrichi d'une initiale N bleu sur fond or filigrané au premier feuillet et d'initiales rubriquées alternativement rouges et bleues, il comporte des notes manuscrites marginales à l'encre brune datant des XVe-XVIe siècles. Un possesseur ancien, Georgius Miller, a mis son nom en bas du premier feuillet en 1673.

Ce volume a été restauré par l'atelier de la Bibliothèque nationale de Varsovie en 2007.

Ambrosius, Saint. *De Officiis Paulinus Mediolanensis Vita sancti Ambrosii*. 1474.

Ambrosius, Saint. *De Officiis Paulinus Mediolanensis Vita sancti Ambrosii*. 1474.

2. Cicero (Marcus Tullius)

Epistolæ Ad Familiares

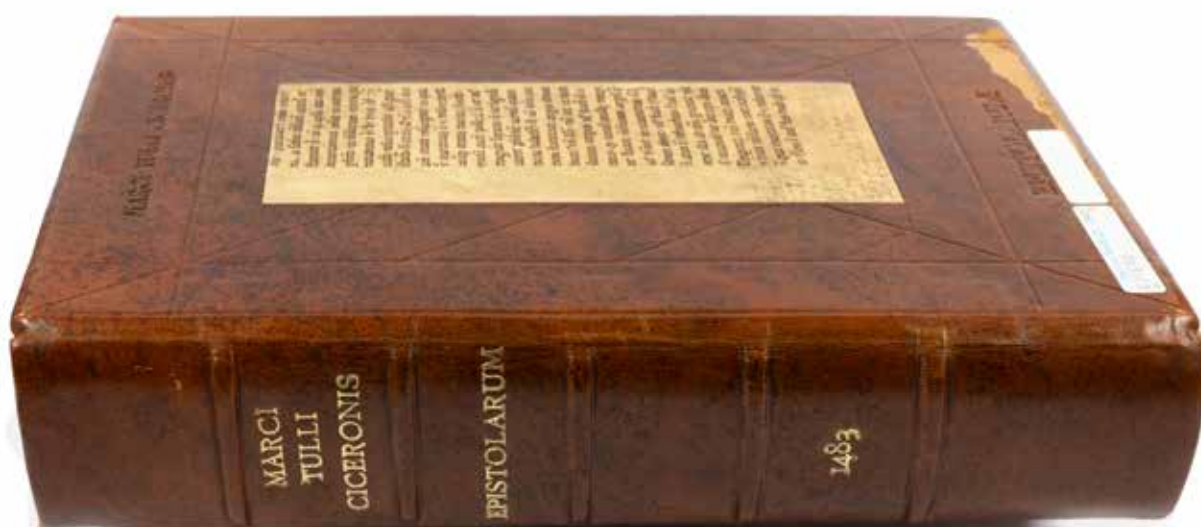
Comment. Hubertinus Clericus Crescentinas. Venezia : Andrea Torresani et Bartolomeo de' Blavi, 31 janvier 1484. In-folio, 266 feuillets ISTC ic00524000.
FA 38 457 II

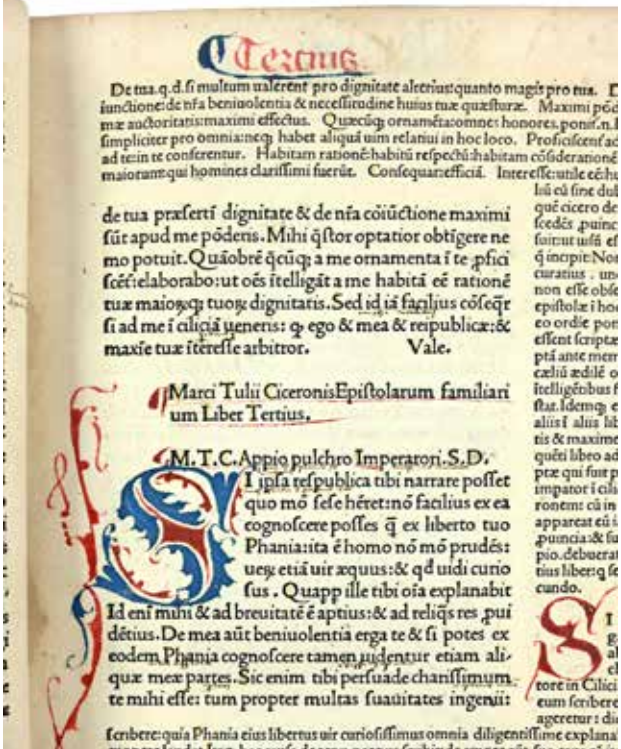
Jedno z weneckich wydań *Listów do przyjaciół* Cicerona z komentarzem Ubertino Clerico (ok. 1405-1500), który otacza tekst. Ten włoski humanista, który wykładał w Mediolanie i Pawii, był komentatorem wielu greckich i łacińskich klasyków.

Egzemplarz BPP zawiera duże niebiesko-czerwone inicjały z wiciami oraz niebieskie i czerwone tytuły bieżące. Zawiera długą odręczną adnotację w języku łacińskim i polskim z XVI wieku na pierwszej białej kartce, a także odręczne notatki na marginesie i między wierszami napisane brązowym atramentem.

Une des éditions vénitienne des *Epîtres familières* de Cicéron avec le commentaire de Ubertino Clerico (vers 1405-1500) qui encadre le texte. Cet humaniste italien qui enseigna à Milan et à Pavie, fut le commentateur de nombreux classiques grecs et latins.

L'exemplaire de la BPP comprend de grandes initiales bleues rouges à antennes, des titres courants en bleu et en rouge. Il contient une longue mention manuscrite en latin et en polonais datant du XVIe siècle au premier feuillet blanc, ainsi que des notes manuscrites marginales et interlinéaires à l'encre brune.

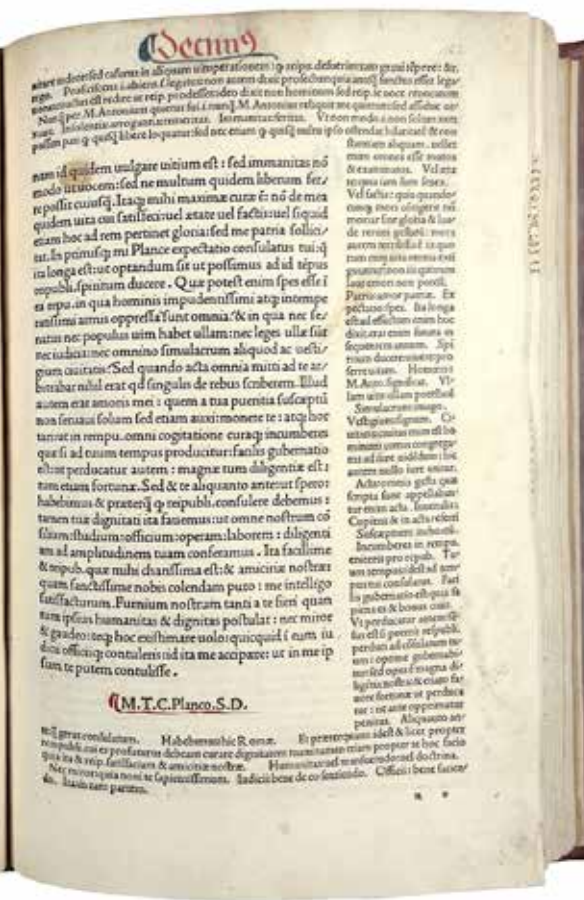
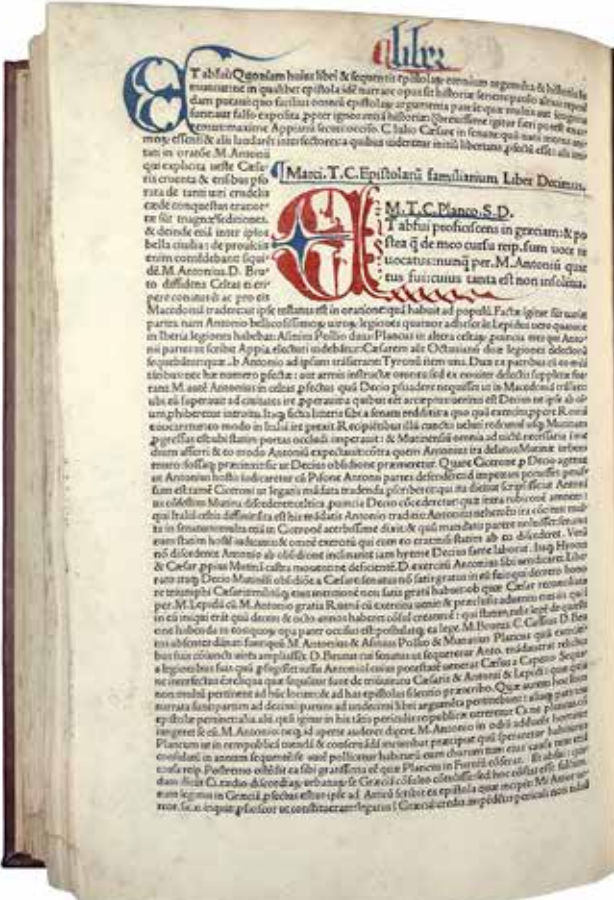
Tertius

De tua q. d. si multum ualeres pro dignitate alienius quanto magis pro tua. I. functione de tua beniuolentia & necessitudine huius tuae quaeratur. Maximi potestatis auctoritatis maximi effectus. Quocirca ornamenta omnes honores, potestates simpliciter pro omniacumque habet aliqui uim relinui in hoc loco. Proficientes ad te in te conferentur. Habitant ratione habitu respectu habitam considerant maioram qui homines clarissimi fuerunt. Consequenter efficit. Inter esse ualeat echa

de tua praesertim dignitate & de tua coiunctione maximi sunt apud me potens. Mihi quod optatior obtigere nemo potuit. Quobrem quocumque a me ornamenta in te profici scilicet laborabo: ut oes intelligat a me habitam esse rationem tuae maioremque tuorum dignitatis. Sed id iam facilius consequer si ad me in cunctis uenens: quod ego & meae & reipublicae: & maxime tuae interesse arbitror. Vale.

M. T. C. Appio pulchro Imperatori S. D.

Tibi ipsa res publica tibi narrare posset quo modo sese habet: modo facilius ex ea cognoscere posses quam ex liberto tuo Phania: ita est homo non modo prudens: uerum etiam uir aequus: & quod uidi curiosus. Quae ille tibi omnia explanabit. Id enim mihi & ad breuitatem aptius: & ad reliquas res, peruenit. De mea autem beniuolentia erga te & si potes ex eodem Phania cognoscere tamen iudicentur etiam aliquid meae partes. Sic enim tibi persuadere chancissimum: te mihi esse: tum propter multas suauitates ingenium: scribere: quia Phania eius libertus uir curiosissimus omnia diligentissime explana-

Tertius

de tua q. d. si multum ualeres pro dignitate alienius quanto magis pro tua. I. functione de tua beniuolentia & necessitudine huius tuae quaeratur. Maximi potestatis auctoritatis maximi effectus. Quocirca ornamenta omnes honores, potestates simpliciter pro omniacumque habet aliqui uim relinui in hoc loco. Proficientes ad te in te conferentur. Habitant ratione habitu respectu habitam considerant maioram qui homines clarissimi fuerunt. Consequenter efficit. Inter esse ualeat echa

de tua praesertim dignitate & de tua coiunctione maximi sunt apud me potens. Mihi quod optatior obtigere nemo potuit. Quobrem quocumque a me ornamenta in te profici scilicet laborabo: ut oes intelligat a me habitam esse rationem tuae maioremque tuorum dignitatis. Sed id iam facilius consequer si ad me in cunctis uenens: quod ego & meae & reipublicae: & maxime tuae interesse arbitror. Vale.

M. T. C. Appio pulchro Imperatori S. D.

Tibi ipsa res publica tibi narrare posset quo modo sese habet: modo facilius ex ea cognoscere posses quam ex liberto tuo Phania: ita est homo non modo prudens: uerum etiam uir aequus: & quod uidi curiosus. Quae ille tibi omnia explanabit. Id enim mihi & ad breuitatem aptius: & ad reliquas res, peruenit. De mea autem beniuolentia erga te & si potes ex eodem Phania cognoscere tamen iudicentur etiam aliquid meae partes. Sic enim tibi persuadere chancissimum: te mihi esse: tum propter multas suauitates ingenium: scribere: quia Phania eius libertus uir curiosissimus omnia diligentissime explana-

M. T. C. Plancio S. D.

Tibi gratias agere debent. Habebant enim R. omnia. Et perperam id est: licet propter quod ita & res familiarum & amicitiae nobis. Huiusmodi enim officio dicitur. Nec reuerentia nosse te cognoscimus. Iudicium bene de te habendo. Officium bene facere nos. Iudicium bene facere.

Cicero (Marcus Tullius). Epistolae Ad Familiares. 1484.

Sertius Domus

ergo uel Hyrtiu uel Panfam intelligamus: uel ut diximus de aliis: quos licet Tyro scripsisset creatorem habet feminam. A gubernaculis: ab administratione reip. & consularis. Ab uniuerso naufragio: p. uniuersi naufragii. i. submerisionis uniuersae: sed usus est uerbis similitudinis: quia dixit gubernaculis quae sunt nauis: subdidit naufragii: qd a nave fracta dicit. Oppositis gallorum castris. i. quum pugnarēt aduersus gallos: & haberēt eos oppositos. Ille latro: M. Antonius quem

quos ego penitus noui libidinū & langoris effoeminatissimi animi plenos: qui nisi a gubernaculis recesserint maximū ab uniuerso naufragio periculū est. Incredibile est quae ego illos scio oppositis galloꝝ castris in aestiuis fecisse: quos ille latro nisi aliqd firmius fuerit: societate uitioꝝ deliniat. Res est aut tribunitiis: aut priuatis consiliis muniēda. Nam isti duo uix sunt digni: quibus alteri Cēsennā: alteri costutianas: tabernarū fundamēta credas. Te ut dixi fero oculos. Ego uos ad. iiii. calē. ui debo: tuosq; oculos etiam si te ueniēs i medio foro uidero: dissuauabor. Me ama.

Vale.

Res: creatio istoz consiliū: & puincia eis data. Est muniēda: firmāda: quia supra dixit: nisi aliquid firmius fuerit. Consiliis tribunitiis: auctoritate tribunoz. Isti: ad contēptum dixit. Cēsennā: parua & deserta urbes in italia: in gallia togata. Tabernarū: ut alio loco diximus: taberna dicitur omne uile ad habitandū aedificiū: qd tabulis claudatur. tabernas igitur costutianas locum aliquē ad habitaculū uile itelligit. costutianas a costutio: uel auctore: uel domino earum ita appellauit. Fero oculos: habeo i oculis & in cōspectu. Dissuauabor: deosculabor: licet aliqui dicat dissuauari libidinis esse: qd Cicero hic cōtra sentire uidetur. In medio foro. q. d. in cōspectu omniū palam. In hoc ostenditur nimū desiderū Ciceronis uidendi Tyronem.

Marci Tullii Ciceronis Epistolarum familiarium libri sexdecim cum commento finiunt: accuratissime optimoq; charactere impensis Antree de asula Bartholomeiq; alexadrini sociore Venetiis impressi: Anno salutis dominice. M. CCCC. LXXXIII. pridie calendis februarias. Laus deo.

3. Polonus Martinus

Sermones de tempore et de sanctis cum Promptuario exemplorum

Strasbourg : [Georg Husner,] 1484. In-folio, 255 feuillets. ISTC im00329000.

FA 38444 III

Pierwsze wydanie kazań dominikanina Marcina Strzepskiego, znanego pod imieniem Martinus Polonus. Pochodził z Opawy na Śląsku, został kapłanem papieża Mikołaja III, który mianował go biskupem Gniezna w 1278 r. Zmarł w drodze do Bolonii.

Egzemplarz BPP, którego inicjały są namalowane na czerwono i niebiesko, zawiera odręczną dedykację Heinricusa Lungela dla Klasztoru Kartuzów we Frankfurcie nad Odrą z XV wieku nad tytułem. W XIX wieku należał do Karola Sienkiewicza, który podarował go Bibliotece Polskiej w Paryżu w 1837 r.

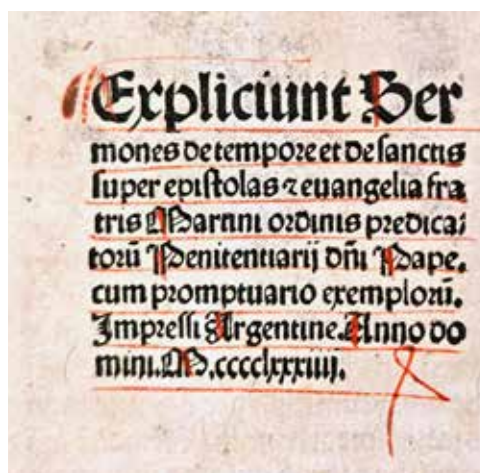
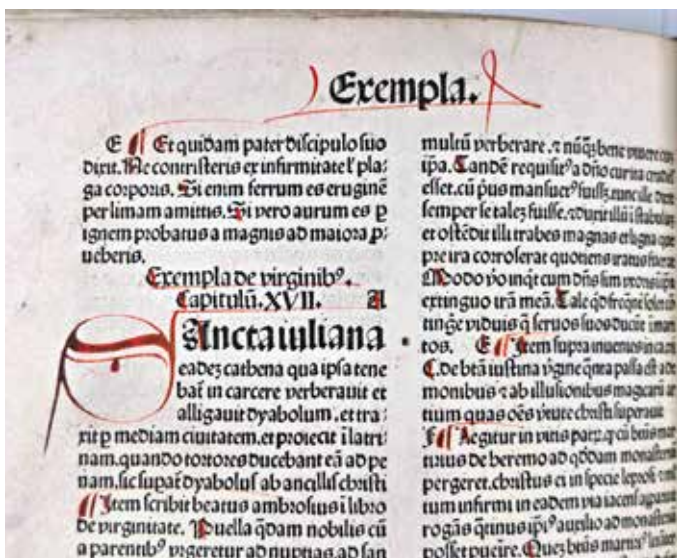
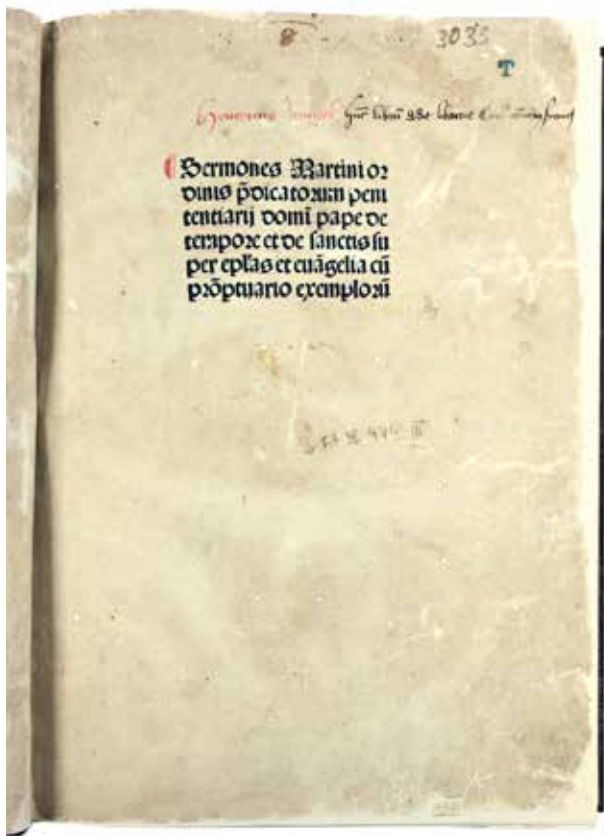
Tom został odrestaurowany w 2005 roku przez pracownię konserwacji Biblioteki Narodowej w Warszawie.

Première édition des sermons du dominicain Marcin Strzepski, connu sous le nom de Martinus Polonus. Originaire d'Opava en Silésie, il devint chapelain pontifical du pape Nicolas III qui le nomma évêque de Gniezno en 1278 mais il mourut en route à Bologne.

L'exemplaire de la BPP, dont les initiales sont peintes en rouge et bleu, contient un ex-dono manuscrit de Henricus Lungel à la Chartreuse de Francfort-sur-l'Oder au XVe siècle au-dessus du titre. Il a appartenu au XIXe siècle à Karol Sienkiewicz qui en a fait don à la Bibliothèque Polonaise de Paris en 1837.

Le volume a été restauré en 2005 par l'atelier de la Bibliothèque nationale de Varsovie.

Polonus Martinus. Sermones de tempore et de sanctis cum Promptuario exemplorum. 1484.

4. Antoninus Florentinus, Saint

Summa moralis

Pars I. – Venezia : Marin Sarrazin, 18 janvier 1488. – In-folio, 226 feuillets. ISTC ia00866000.
FA 38 235 IV

Wenecka edycja pierwszej części *Summa moralis* dominikanina Antonina z Florencji (Antonino Pierozzi, 1389-1459), jednej z najważniejszych postaci chrześcijaństwa XV wieku. Był on wielkim przyjacielem malarza Fra Angelico. Jego traktat z teologii moralnej, zwany również *Summa* teologii lub *Summa* spowiedników, tekst prekursorski odzwierciedlający świadomość problemów gospodarczych swojej epoki, odniósł wielki sukces w drugiej połowie XV wieku. Jego pierwsza część, jedyna zawarta w tym wydaniu, poświęcona jest różnym rodzajom grzechów. Wydanie to, opatrzone datą 18 stycznia 1487 r. w kolofonie, pochodzi jednak z 1488 r. według naszego kalendarza, ponieważ rok rozpoczynał się wówczas 1 marca w Wenecji.

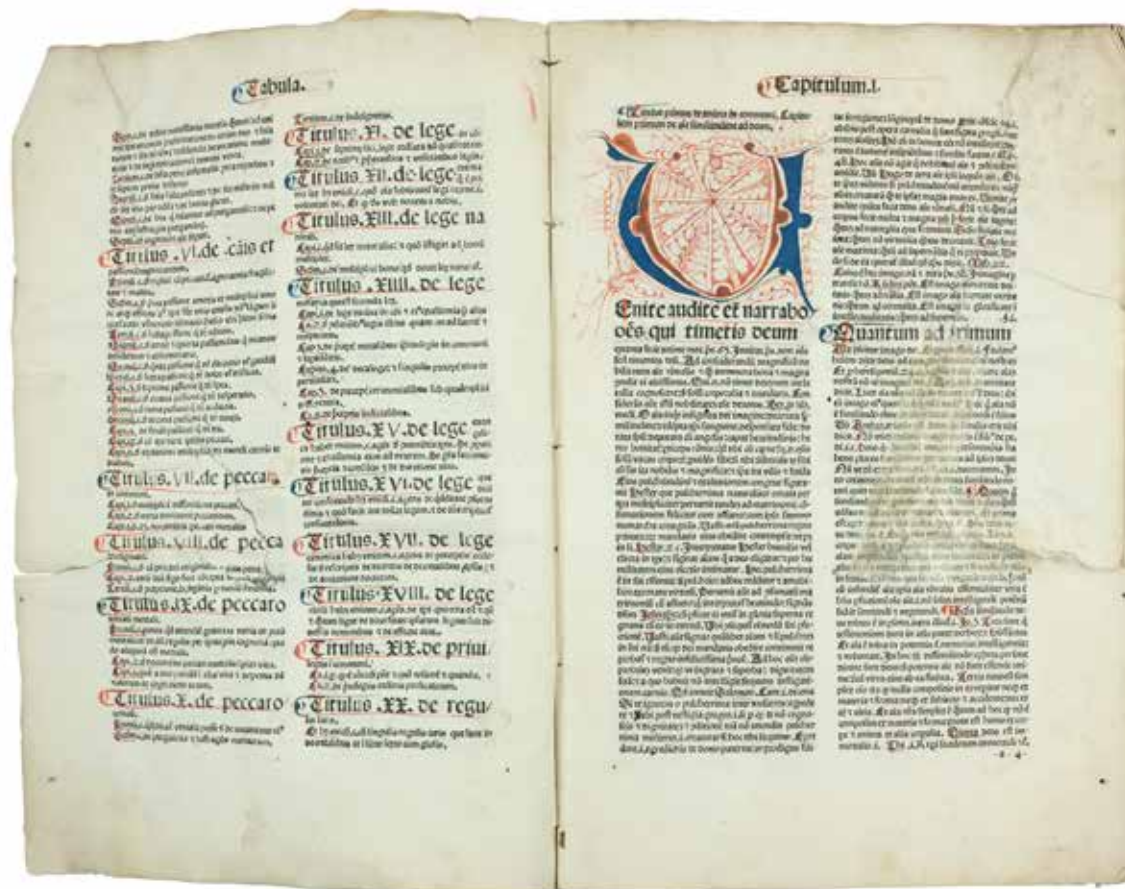
Tom BPP należał do opactwa benedyktynów San Zeno w Weronie, o czym świadczą odręczna adnotacja atramentem na górze pierwszej kartki tekstu, współczesna wydaniu. Opactwo to posiadało bogatą bibliotekę, która w XV wieku znacznie się powiększyła. Egzemplarz jest ozdobiony dużymi inicjałami w kolorze czerwonym i niebieskim na czerwonym tle z filigranem oraz małymi inicjałami i stopkami w kolorze czerwonym i niebieskim.

Niestety, tom ten nie posiada swojej dawnej oprawy, ale na grzbiecie znajdują się fragmenty pergaminu pochodzące z XIV-wiecznego rękopisu.

Edition vénitienne de la première partie de la *Summa moralis* du dominicain Antonin de Florence (Antonino Pierozzi, 1389-1459), une des figures majeures de la chrétienté au XVe siècle. C'était un grand ami du peintre Fra Angelico. Son traité de théologie morale, appelée aussi *Summa* théologique ou *Summa* des confesseurs, texte précurseur reflétant une prise de conscience des problèmes économiques de son époque, connut un grand succès dans la deuxième moitié du XVe siècle. Sa première partie, la seule que contienne cette édition, est consacrée aux diverses sortes de péché. Cette édition, portant la date du 18 janvier 1487 au colophon, date cependant de 1488 de notre calendrier car l'année commençait alors au 1er mars à Venise.

Le volume de la BPP a appartenu à l'abbaye bénédictine San Zeno de Vérone comme l'atteste une mention manuscrite à l'encre en haut du premier feuillet de texte, contemporaine de l'édition. Cette abbaye possédait une riche bibliothèque qui s'enrichit considérablement au XVe siècle. L'exemplaire est orné de grandes initiales parties (c'est-à-dire à moitié) rouge et bleu sur fond filigrané rouge, et des petites initiales et pieds-de-mouche alternativement rouges et bleus.

Malheureusement dépourvu de sa reliure ancienne, ce volume présente au dos des fragments de parchemin provenant d'un manuscrit du XIVe siècle.

Antoninus Florentinus Saint. *Summa moralis*. 1488.

5. Silvaticus (Matthaeus)

Liber Pandectarum medicinae

Éd. Matthaeus Moretus. Venezia : Marin Sarrazin, 19 mai 1488. In-folio, 206 feuillets.
ISTC is00515000. FA 38 454 IV

Matteo Silvatico (1280-1342) był włoskim lekarzem i botanikiem, który wykładał w Szkole w Salerno. Jego dzieło *Liber Pandectarum medicinae...* encyklopedyczny traktat medyczny, dedykowany w 1332 roku królowi Neapolu Robertowi Andegaweńskiemu, odniosło ogromny sukces w całej Europie. Po raz pierwszy wydrukowany w Neapolu w 1474 roku, traktat ten został zrewidowany przez Mattheusa Moretusa, studenta medycyny na Uniwersytecie Bolońskim i wielokrotnie wznawiany, jak na przykład w tej weneckiej edycji wydrukowanej przez Marina Sarrazina z Lyonu.

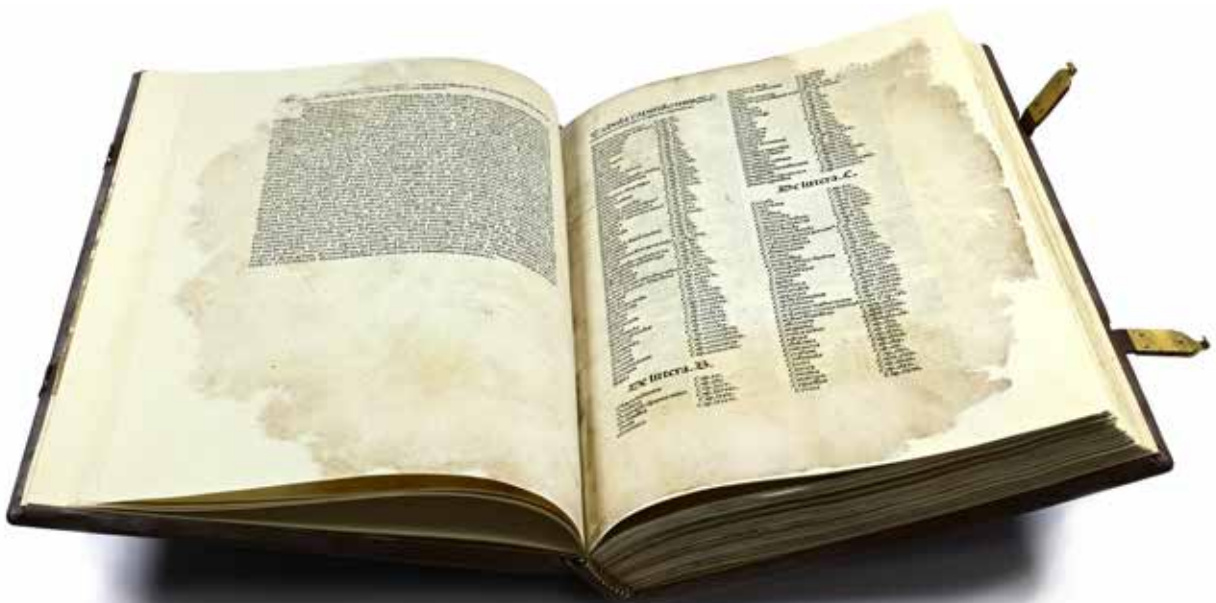
Egzemplarz BPP zawiera odręczne notatki z XV-XVI wieku na marginesach, w języku łacińskim i greckim. Na białej stronie ostatniej kartki znajduje się nawet wiele notatek w języku hebrajskim.

Tom zachował swoją dawną oprawę z brązowej skóry cielęcej na drewnianych okładzinach, tłoczoną na zimno. Został odrestaurowany w 2005 roku przez pracownię konserwacji Biblioteki Narodowej w Warszawie.

Matteo Silvatico (1280-1342) est un médecin et botaniste italien qui a enseigné à l'École de Salerne. Dédié en 1332 au roi de Naples Robert d'Anjou, son *Liber Pandectarum medicinae...* traité encyclopédique de médecine, connu un succès considérable dans toute l'Europe. Imprimé pour la première fois à Naples en 1474, ce traité fut révisé par Mattheus Moretus, un étudiant en médecine de l'Université de Bologne, pour être réédité à plusieurs reprises, comme dans cette édition vénitienne imprimée par le Lyonnais Marin Sarrazin.

L'exemplaire de la BPP comporte des notes manuscrites des XVe-XVIe siècles dans les marges, en latin et en grec. Au verso blanc du dernier feuillet on trouve même de nombreuses notes en hébreu.

Le volume a conservé sa reliure ancienne en veau brun sur ais de bois, estampé à froid. Il a été restauré en 2005 par l'atelier de la Bibliothèque nationale de Varsovie.

Silvaticus (Matthaeus). *Liber Pandectarum medicinae*. 1488.

Silvaticus (Matthaeus).
*Liber Pandectarum
medicinae*. 1489.

6. Biblia latina

Interpretationes Hebraicorum nominum

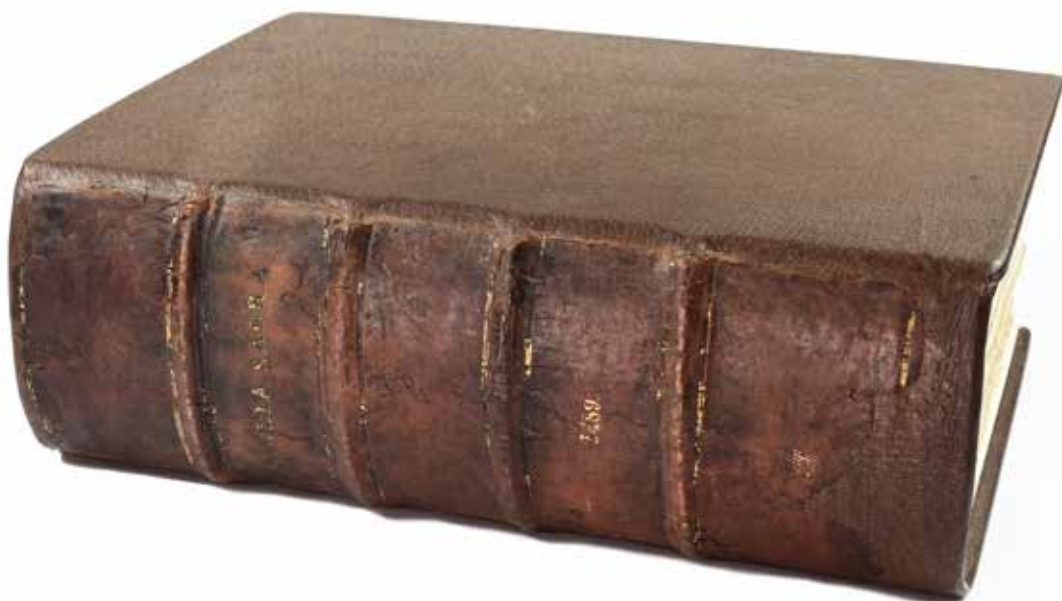
[Speyer : Peter Drach,] 1489. In-folio, 582 feuillets. ISTC ib00587000.
FA 38 436 III

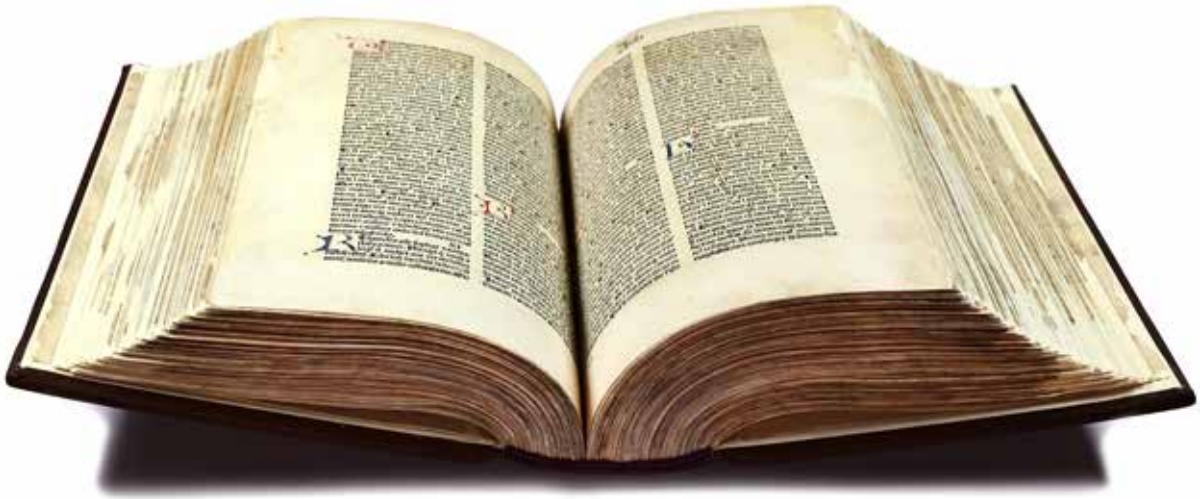
Wydanie to najprawdopodobniej pochodzi z warsztatu Petera Dracha w Spire w Nadrenii, chociaż nazwisko tego drukarza nie zostało wymienione w kolofonie. Na końcu znajduje się alfabetyczny indeks hebrajskich słów i imion występujących w Biblii.

Obecny egzemplarz pochodzi z kościoła parafialnego w Borzęcicach, wsi położonej w środkowo-zachodniej Polsce, niedaleko Koźmina Wielkopolskiego, jak wskazuje odręczna adnotacja w języku łacińskim na dole pierwszej karty prologu, datowana na koniec XV wieku. Zawiera ona duży inicjał I iluminowany na różowo i niebiesko na czerwono-złotym tle na początku Księgi Rodzaju. Na marginesach, zwłaszcza w Nowym Testamencie, znajduje się również wiele starych odręcznych notatek w języku łacińskim. Tom został odrestaurowany w latach 2006-2007 przez pracownię konserwacji Biblioteki Narodowej w Warszawie.

Cette édition de la *Bible latine* sort selon toute vraisemblance de l'atelier de Peter Drach à Spire en Rhénanie, bien que le nom de cet imprimeur ne soit pas cité au colophon. Elle est complétée à la fin par la traduction par ordre alphabétique des mots et des noms hébreux que l'on trouve dans la Bible.

Le présent exemplaire provient de l'église paroissiale de Borzęcice, village au centre-ouest de la Pologne, près de Koźmin Wielkopolski, comme l'indique une mention manuscrite en latin au bas du premier feuillet du prologue, datant de la fin du XVe siècle. Il comporte une grande initiale I enluminée en rose et bleu sur fond rouge et or au début de la Genèse. On lit aussi de nombreuses anciennes notes manuscrites en latin dans les marges, surtout dans le Nouveau Testament. Le volume a été restauré en 2006-2007 par l'atelier de la Bibliothèque nationale de Varsovie.

Biblia latina. Interpretationes Hebraicorum nominum. 1489.

7. Bonaventura Pseudo (Nicolaus De Hanapis)

Biblia pauperum

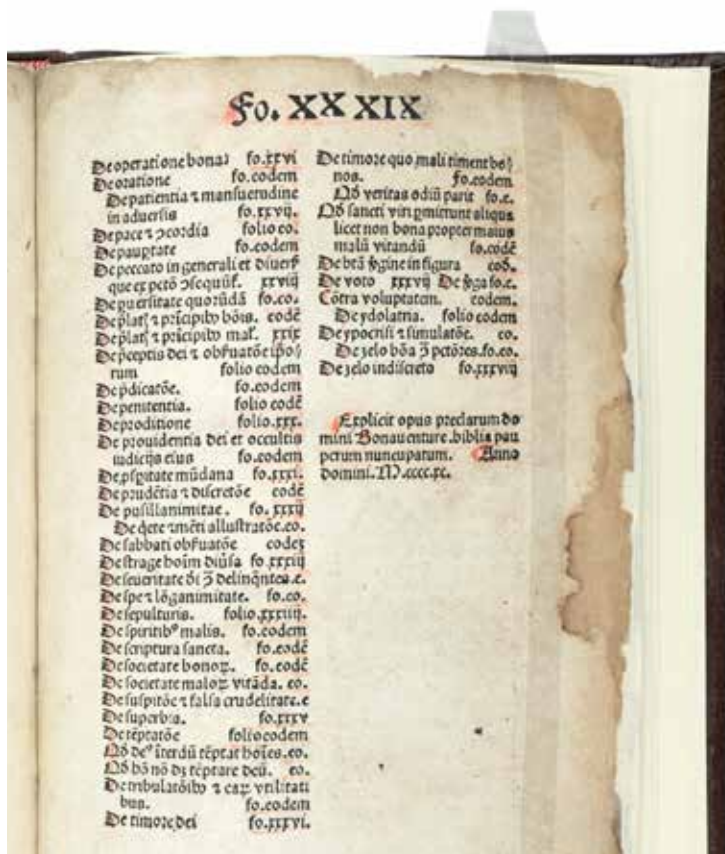
[Strasbourg : Johann Prüss], 1490. In-4°, 40 feuillets. ISTC in00103600.
Rez. 172 II

Ta *Biblia pauperum* (*Biblia ubogich*), błędnie przypisywana św. Bonawenturze, jest w rzeczywistości skróconą wersją, uporządkowaną alfabetycznie, dzieła *Virtutum vitiorumque exempla* dominikanina Nicolasa de Hanappes, ostatniego patriarchy Jerozolimy (ok. 1225-1291). Ta ciesząca się dużym powodzeniem praca zawiera tysiące przykładów zaczerpniętych wyłącznie z *Biblii*, umożliwiających kaznodziejom ilustrowanie swoich nauk o cnotach i wadach oraz pomagających wiernym zachowywać się w sposób chrześcijański w życiu publicznym i prywatnym. Wydanie to zostało wydrukowane przy użyciu materiałów Johanna Prüssa ze Strasburga.

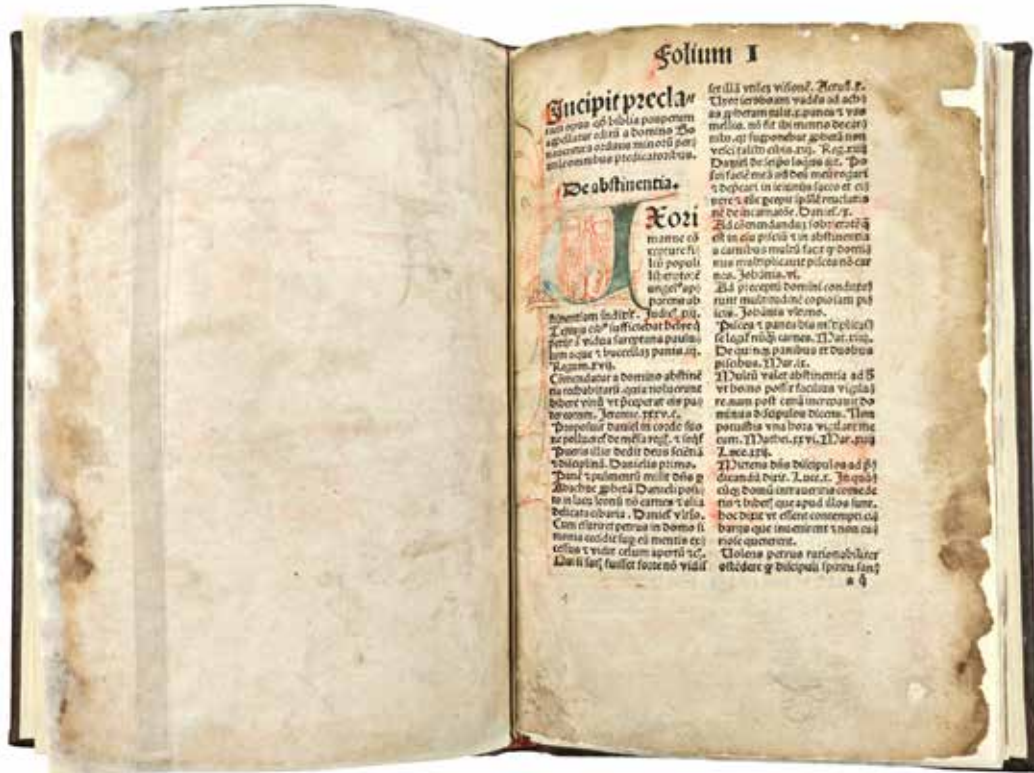
Exemplarz BPP zawiera inicjały i stopki malowane na czerwono. Został on odrestaurowany przez pracownię konserwacji Biblioteki Narodowej w Warszawie w 2007 roku.

Cette *Biblia pauperum* (*Bible des pauvres*), faussement attribuée à saint Bonaventure, est en fait une version abrégée en ordre alphabétique des matières des *Virtutum vitiorumque exempla* du dominicain Nicolas de Hanappes, dernier patriarche de Jérusalem (vers 1225-1291). Cet ouvrage, qui connut un grand succès, présente des milliers d'exemples tirés exclusivement de la *Bible*, permettant aux prédicateurs d'illustrer leur enseignement sur les vertus et les vices, et d'aider les fidèles à se comporter chrétiennement dans la vie publique et privée. Cette édition a été imprimée avec le matériel du Strasbourgeois Johann Prüss.

L'exemplaire de la BPP comporte des initiales et des pieds-de-mouche peints en rouge. Il a été restauré par l'atelier de la Bibliothèque nationale de Varsovie en 2007.

Bonaventura Pseudo
(Nicolaus De Hanapis).
Biblia pauperum. 1490.

Solum I

Incipit preclara

Incipit preclara... a domino de...

De abstinentia.

Kori

Incipit preclara... a domino de... De abstinentia... Kori...

et illi viles videri. Item... De abstinentia... Kori...

Solum XXIII

De morte illa

De morte illa... De morte illa...

De mulieru au

De mulieru au... De mulieru au...

De morte iusto

De morte iusto... De morte iusto...

De mulieru au

De mulieru au... De mulieru au...

Bonaventura Pseudo (Nicolaus De Hanapis). Biblia pauperum. 1490.

8. Rolewinck (Werner)

Fasciculus temporum

[Strasbourg : Johann Prüss, vers 1490-1491]. In-folio, 98 feuillets, nombreuses gravures sur bois. ISTC ir00276000. FA 38 247 III

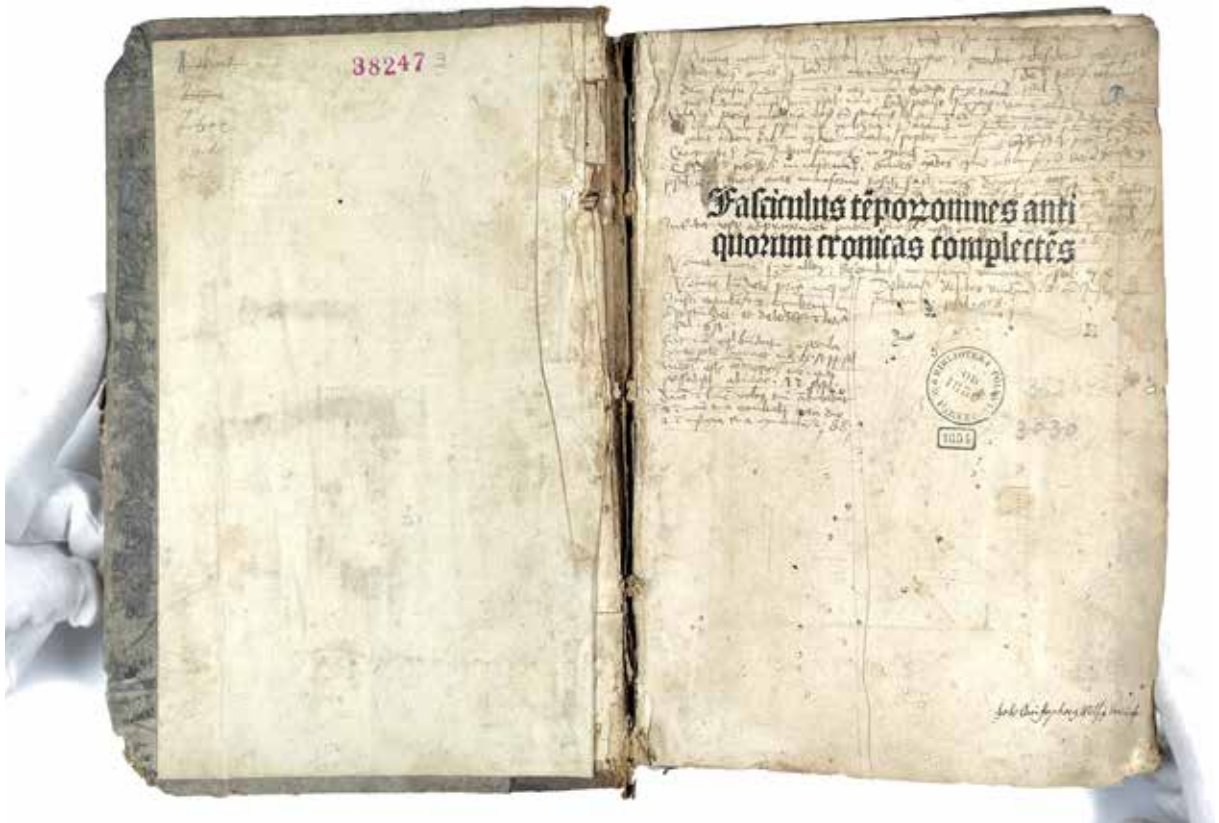
Ta uniwersalna kronika, napisana przez kartuzjańskiego mnicha z Kolonii, Wenera Rolewincka (1425-1502), była bestsellerem początków drukarstwa i doczekała się około pięćdziesięciu wydań w latach 1473-1525. To wydanie ze Strasburga jest jednym z nielicznych, które zawiera interesujący akapit pochwalny dla drukarstwa, „sztuki sztuk i nauki nauk”, na odwrocie strony 89. Liczne ryciny drzeworytnicze zdobią tekst, a na odwrocie strony tytułowej znajduje się duża, całostronicowa rycina przedstawiająca autora ofiarowującego swoje dzieło księciu.

Egzemplarz ten, zawierający stare notatki napisane brązowym atramentem na stronie tytułowej i na marginesach, należał w XVII wieku do niejakiego „Johannesa Christophorusa Welsiga”, zgodnie z odręczną adnotacją na dole strony. Tom jest oprawiony w półskórek z pergaminu na tłoczonych na zimno drewnianych deskach. Oprawa ta pochodzi z XVI wieku.

Best-seller des débuts de l'imprimerie, cette chronique universelle composée par un chartreux de Cologne, Werner Rolevinck (1425-1502), connut une cinquantaine d'éditions de 1473 à 1525. Cette édition strasbourgeoise est l'une des rares à contenir un intéressant paragraphe à la louange de l'imprimerie, « art des arts et science des sciences » au verso du f. 89. De nombreuses vignettes gravées sur bois parsèment le texte et une grande gravure à pleine page figure au verso du titre, montrant l'auteur en train d'offrir son ouvrage à un prince.

Cet exemplaire, qui contient des notes anciennes à l'encre brune à la page de titre et dans les marges, a appartenu au XVIIe siècle à un dénommé « Johannes Christophorus Welsig », selon une mention manuscrite au bas d'une page. Le volume est revêtu d'une demi-reliure en parchemin sur ais de bois estampé à froid, datant du XVIe siècle.

Rolewinck (Werner). Fasciculus temporum. Vers (1490-1491).

Treueris extru-
itur in almania
super mosellam
flumiū. ci uitas a-
tiqua ciuitas.
Reges assirioꝝ.

iii.
Seme-
ramis.

Abrahā. iiii. reges percussit ppter
loth qꝫ ceperāt eū. vt pz gen. xiiii
qꝫ vn⁹ dꝫ fuisse nēro th. z dꝫ h
Hoc tpe p̄mū sci āglī /āraphī
for mahūana apparueꝛt boībꝫ
Ite ninus fili⁹ magni.

z semirāidis fert
matrem ppriam
occidisse

Ista semeramis
relicta vxoz nini
fuit. que prima post mortem regis aggressa est indos z obtinuit eos. z sic per totam asyam regnū
assyriozum dilatatū est. Ciuitatem maximam babilonie instaurauit z muris circumdedit.

Ante Romam treueris fuit annis mille tricentis
Deca filio suo Nino dicit̄ interfecta eo qꝫ ipsum ad illicitum concubitum causa fuerit puocare.
sic recitat aug⁹. xviii. de citate dei. Hḡ i historia dicit. qꝫ pprio filio nupsit. z ex eo filiū

Tele-
phon

Iste telephon sichionioꝝum quint⁹ rex fu⁹ / genuit. qui babiloniaꝝ caput regni instau-
it. qꝫ regnāte adeo ibi mītia z leta tpa fuer̄t. vt eū defūctū velut d̄m p̄mit⁹ cole- (rauit.

Rolewinck (Werner).
Fasciculus temporum.
Vers 1490-1491.

**Zbiór czterech wydań traktatów Grzegorza I, papieża i ojca Kościoła.
Recueil de quatre éditions de traités de Grégoire I, pape et père de l'Église.**

9.

Homiliæ super Ezechielem

[Basel : Michael Furter] 1496. In-4°, 102 feuillets. ISTC ig00425000

10.

Pastorale, sive Regula pastoralis

Basel : [Michael Furter] 15 février 1496. In-4°, 42 feuillets. ISTC ig00441000.

11.

Commentum super Cantica Canticorum

Basel : [Michael Furter] 13 mars 1496. In-4°, 22 feuillets. ISTC ig00395000

12.

Dialogorum libri quattuor

Basel, Michael Furter, 1496. In-4o, 58 feuillets. ISTC ig00407000. FA 38 418 II

Okolo 540-604 r., wydrukowanych w Bazylei przez Michaela Furtera w 1496 roku.

Vers 540-604, imprimées à Bâle par Michael Furter en 1496.

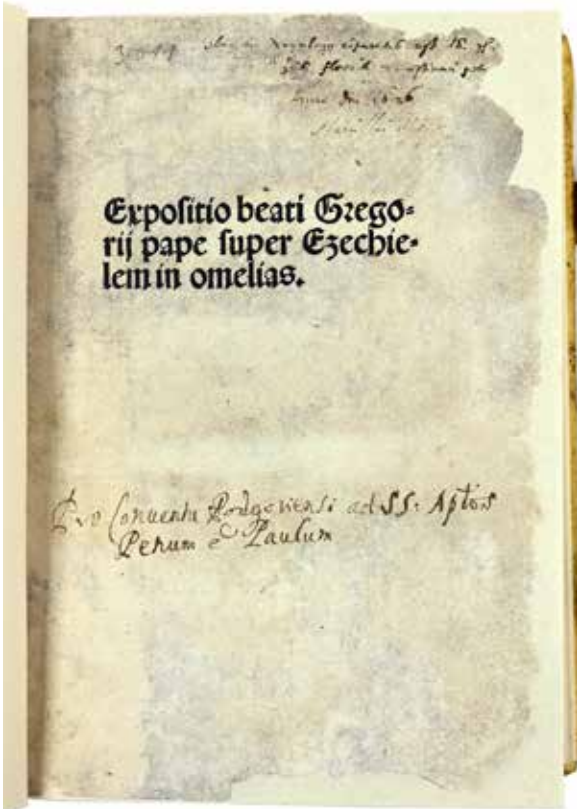
Te cztery traktaty, często łączone w jedną całość, były zapewne oferowane do sprzedaży zarówno jako zestaw, jak i osobno przez bazylejskiego drukarza Michaela Furtera. Kazania papieża Grzegorza I do Księgi Ezechiela zostały napisane około 593-594 r., jego komentarz do *Pieśni nad Pieśniami* został spisany przez mnicha Klaudiusza na podstawie tego, co usłyszał od Grzegorza; jego *Reguła pasterska*, klasyk życia duchowego, służyła w kształceniu duchownych w średniowieczu; natomiast jego *Dialogi*, przeznaczone głównie dla mnichów, zawierają jedyne informacje, jakie posiadamy na temat życia św. Benedykta z Nursji, założyciela reguły benedyktyńskiej.

Souvent reliés ensemble, ces quatre traités ont dû être offerts à la vente groupée aussi bien que séparés par l'imprimeur bâlois Michael Furter. Les sermons du pape Grégoire Ier sur le livre d'Ezechiel ont été rédigés vers 593-594, son commentaire sur le *Cantique des Cantiques* a été recopié par le moine Claude d'après ce qu'il avait entendu de Grégoire ; sa *Règle pastorale*, un classique de la vie spirituelle, a servi de livre central pour la formation du clergé au Moyen âge ; quant à ses *Dialogues*, destinés principalement aux moines, ils contiennent les seules informations que nous ayons sur la vie de saint Benoît de Nursie, fondateur de la règle bénédictine.

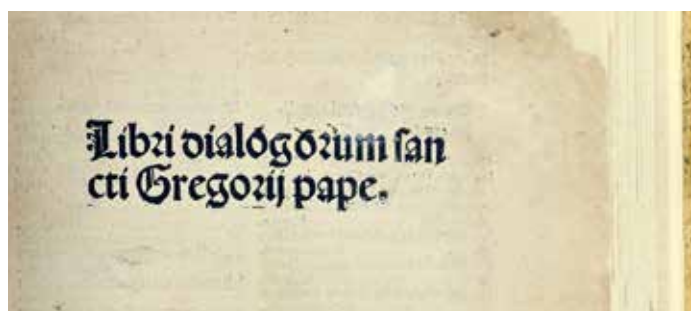
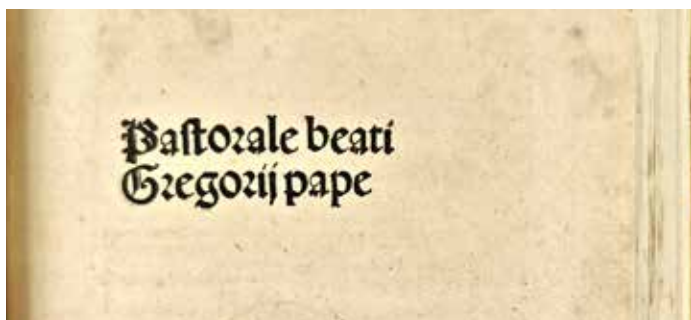
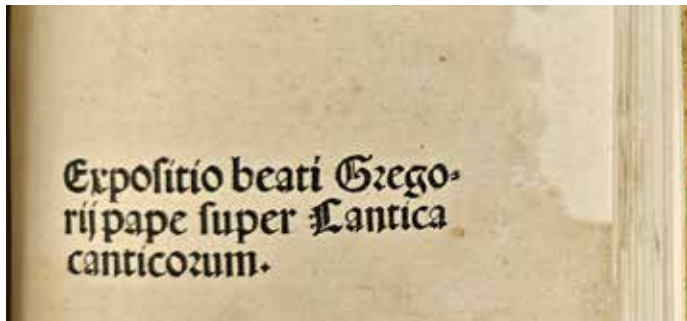
Ten zbiór BPP, oprawiony około 1500 roku w pergamin na drewnianych deskach z pozostałościami dwóch zamknięć, zawiera adnotację o zakupie wykonaną atramentem w 1626 roku u góry strony tytułowej wraz z odręcznym ekslibrisem klasztoru franciszkanów św. Piotra i Pawła w Podgórz, mieście w Polsce, obecnie stanowiącym część Torunia.

Ce recueil de la BPP, relié vers 1500 en parchemin sur ais de bois avec des restes de deux fermoirs, porte une mention d'achat à l'encre datant de 1626 en haut de la page de titre, accompagnée d'un ex-libris manuscrit du couvent franciscain saints Pierre et Paul de Podgórz, ville de Pologne, maintenant incluse dans Toruń.

9. Homiliae super Ezechielem
10. Pastorale, sive Regula pastoralis
11. Commentum super Cantica Canticorum
12. Dialogorum libri quattuor. 1496.

13. Hugo De Sancto Caro

Postilla super Psalterium

Venezia : Giovanni et Gregorio de' Gregori pour Stefano et Bernardino de' Nalli,
12 novembre 1496. – In-folio, 408 feuillets. ISTC ih00530000.
FA 38 469 IV

Pierwsze wydanie drukowane wyjaśnień francuskiego dominikanina Huguesa de Saint-Cher (ok. 1190-1263) do Psalterza.

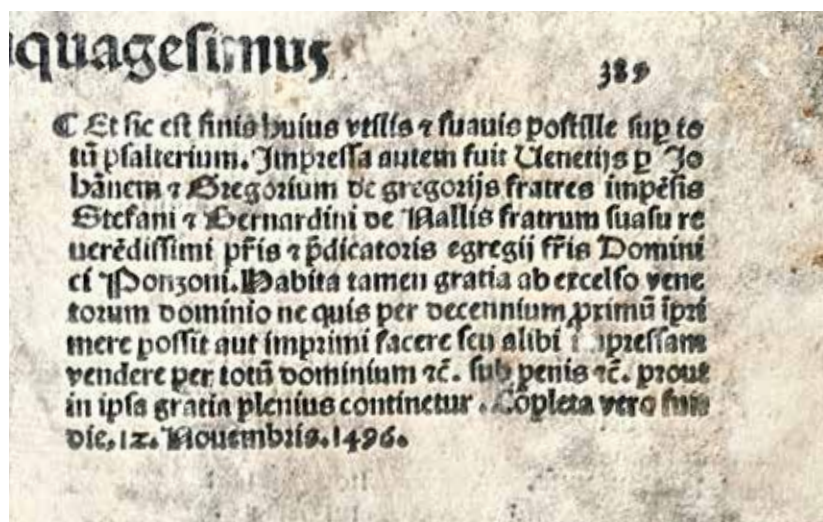
Egzemplarz BPP należy do nakładu zawierającego wariant na kartce oznaczonej a[1]r°, gdzie dzieło zostało błędnie przypisane angielskiemu teologowi Aleksandrowi z Hales. W XVII wieku należał do opactwa cystersów Notre-Dame de l'Assomption w Fürstenfeld w Bawarii, jak wskazuje odręczna adnotacja na początku pierwszej kartki tekstu. Podczas sekularyzacji dóbr duchownych w 1803 roku został przeniesiony do Biblioteki Królewskiej Bawarii, która następnie sprzedała go jako duplikat. W 1839 r. został nabyty przez Bibliotekę Polską w Paryżu.

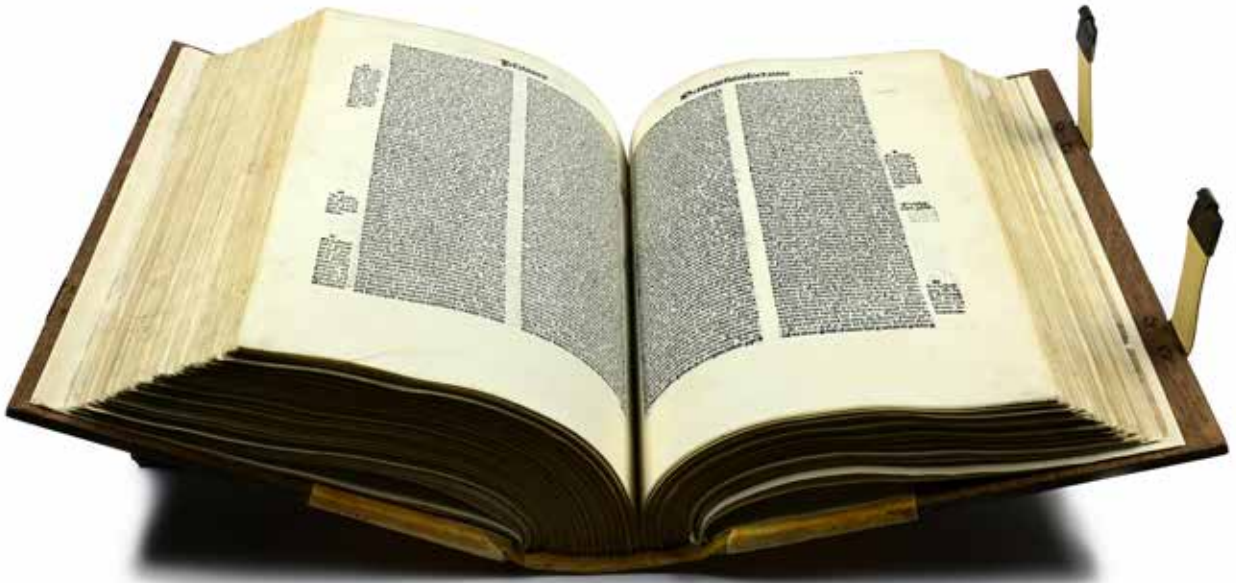
Tom, oprawiony około 1500 r. w półskórzaną oprawę z tłoczoną na zimno skórą świńską na drewnianych deseczkach, ze śladami dwóch zapięć, został odrestaurowany w 2005 r. przez pracownię konserwacji Biblioteki Narodowej w Warszawie.

Première édition imprimée des postilles (c'est-à-dire explications) du Dominicain français Hugues de Saint-Cher (vers 1190-1263) sur le Psautier.

L'exemplaire de la BPP appartient au tirage comportant une variante au feuillet signé a [1] r° où l'ouvrage est attribué faussement au théologien anglais Alexandre de Hales. Il a appartenu au XVIIe siècle à l'abbaye cistercienne Notre-Dame de l'Assomption de Fürstenfeld en Bavière comme l'indique une mention manuscrite en tête du premier feuillet de texte. Lors de la sécularisation des biens du clergé en 1803, il a été transféré dans la Bibliothèque royale de Bavière qui l'a ensuite vendu comme double. Il a été acquis en 1839 par la Bibliothèque Polonaise de Paris.

Le volume, relié vers 1500 en demi-peau de truie estampée à froid sur ais de bois, avec des traces de deux fermoirs, a été restauré en 2005 par l'atelier de la Bibliothèque nationale de Varsovie.

Hugo de Sancto Caro.
Postilla super Psalterium. 1496.

Hugo de Sancto Caro.
Postilla super Psalterium. 1496.

14. Nicolaus de Błonie

Sermones de tempore et de sanctis, sive Viridarius

Strasbourg : [Georg Husner ?] 23 août 1498. 2 parties, in-folio,
384 + 94 feuillets. ISTC in00092000.
FA 38 455 IV

Jedno z wydań inkunabułów zawierające kazania Mikołaja z Błonia (Mikołaj Pszczółka), kapelana biskupa poznańskiego w pierwszej połowie XV wieku.

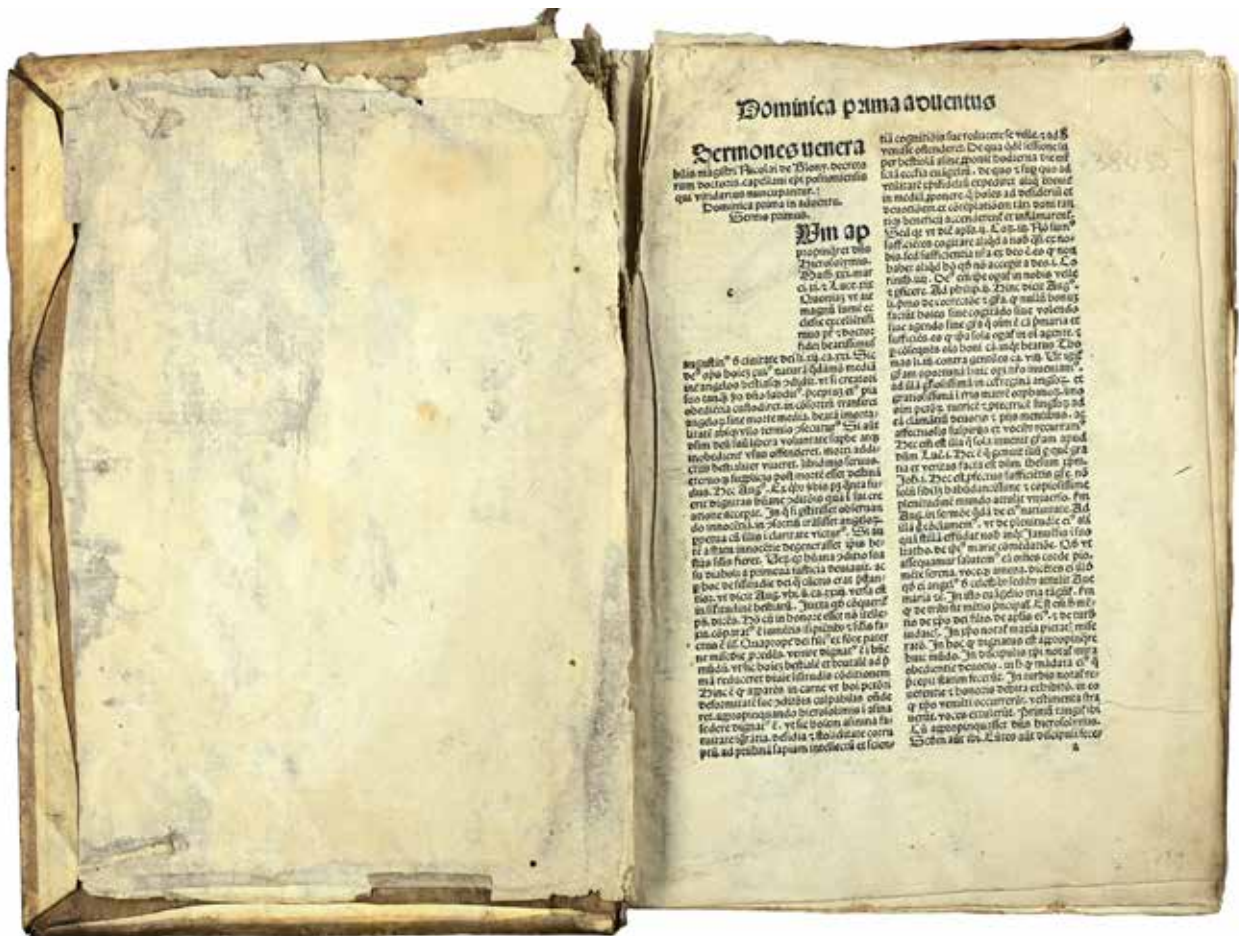
Egzemplarz przechowywany w BPP zawiera marginalne notatki rękopiśmienne, wykonane brązowym i czerwonym atramentem, „pismem humanistycznym”, datowane na XVI wiek.

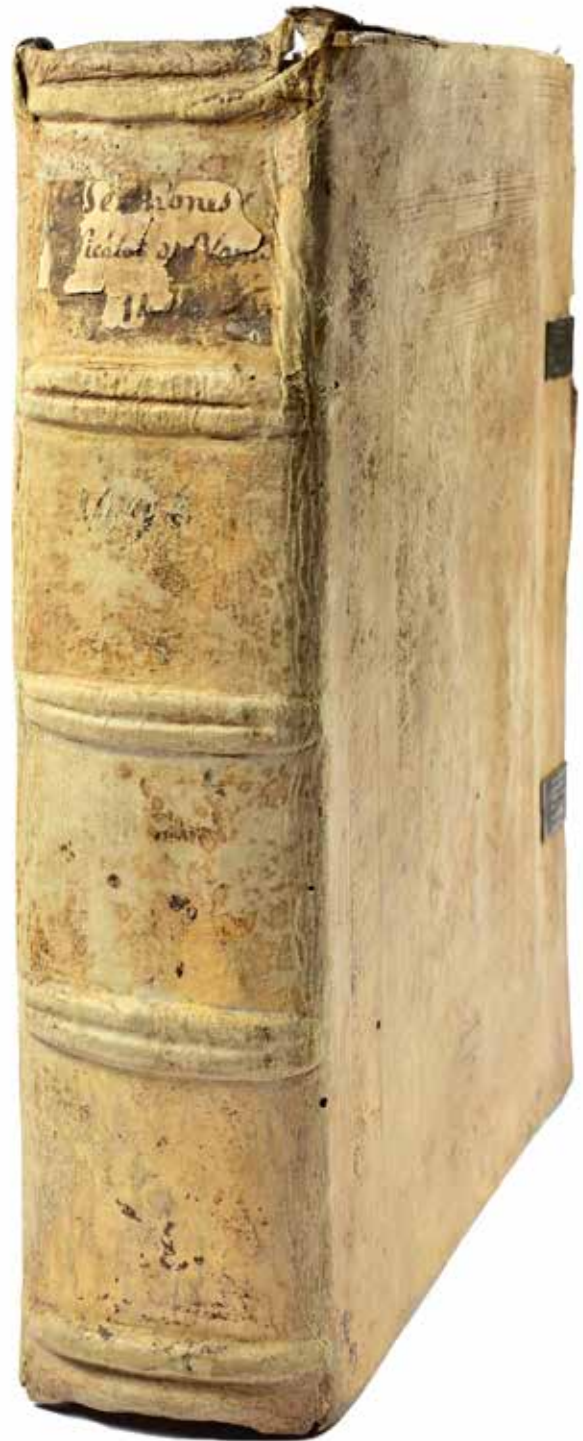
W tym samym okresie oprawiono go w pergaminową okładkę z tłoczonymi dekoracjami na drewnianych deseczkach, z pozostałościami dwóch zapięć.

Une des éditions incunables des sermons de Nicolaus de Błonie, de son vrai nom Mikolaj Pszczółka, chapelain de l'évêque de Poznań dans la première moitié du XVe siècle.

L'exemplaire de la BPP comporte des notes manuscrites marginales à l'encre brune et rouge, en « écriture humanistique », datant du XVIe siècle.

Il a été revêtu à la même époque d'une reliure en parchemin à décor estampé à froid sur ais de bois, avec des restes de deux fermoirs.

Nicolaus de Blonie. *Sermones de tempore et de sanctis, sive Viridarius*. 1496.

15. Vergilius Maro (Publius)

Opera

Éd. Sebastian Brant. Strasbourg : [Johann Grüninger,] 28 août 1502. In-folio, 448 feuillets, 214 gravures sur bois. Universal Short Title Catalog 688629. FA 38 467

Pierwsze ilustrowane wydanie dzieł Wergiliusza z komentarzami Cristoforo Landiniego towarzyszącymi tekstowi. Choć nazwisko Johanna Grüningera nie pojawia się w kolofonie, wydruk ten bez wątpliwości pochodzi z warsztatu tego ważnego niemieckiego drukarza (1455-1532) z siedzibą w Strasburgu, specjalizującego się w dziełach klasyków łacińskich i humanistów reńskich. To właśnie do jednego z nich, Sebastiana Branta (1458-1521) ze Strasburga, zwrócił się on z prośbą o przygotowanie naukowego wydania dzieła, które zawiera kilka wierszy, które nie pojawiły się w poprzednich wydaniach Wergiliusza. Sebastian Brant pomógł również anonimowemu artyście, nazywanemu „mistrzem warsztatu Grüningera”, w zaprojektowaniu wyjątkowego zbioru drzeworytów – ponad 200 pełnostronicowych, a nawet jednego dwustronicowego.

Egzemplarz BPP ma interesującą cechę szczególną, ponieważ zawiera ręcznie napisany dwustronicowy arkusz, który zastąpił strony oznaczone numerami CXI i CXII, o których zapomniano podczas drukowania (zdarzało się to czasami w początkach drukarstwa). Rycina przedstawiająca pszczelarza w pasiece, która ilustrowała rewers kartki CXI, została zastąpiona kolorowym rysunkiem, przedstawiającym ten sam temat, ale potraktowany w inny sposób.

Première édition illustrée des œuvres de Virgile avec les commentaires de Cristoforo Landini encadrant le texte. Même si le nom de Johann Grüninger n'est pas mentionné au colophon, cette impression sort sans nul doute de l'atelier de cet important imprimeur allemand (1455-1532) établi à Strasbourg, spécialisé dans les œuvres des classiques latins et des humanistes rhénans. C'est d'ailleurs à l'un de ses derniers, le Strasbourgeois Sebastian Brant (1458-1521), qu'il s'est adressé pour assurer l'édition scientifique de l'ouvrage qui contient quelques poèmes qui ne figuraient pas dans les précédentes éditions de Virgile. Sebastian Brant a également guidé l'artiste anonyme qu'on surnomme « le Maître de l'atelier de Grüninger » dans la conception de l'exceptionnel ensemble de gravures sur bois – plus de 200 à pleine page et même une à double page.

L'exemplaire de la BPP présente l'intéressante particularité de contenir un bifeuillet écrit à la main à l'époque pour remplacer les feuillets chiffrés CXI et CXII qu'on avait oublié de passer sous la presse (cela arrivait quelquefois aux premiers temps de l'imprimerie). La gravure représentant un apiculteur dans un rucher, qui illustre le verso du f. CXI, a été remplacée par un dessin en couleur reprenant le même sujet mais traité différemment.

Publij Virgijij marõis opera.

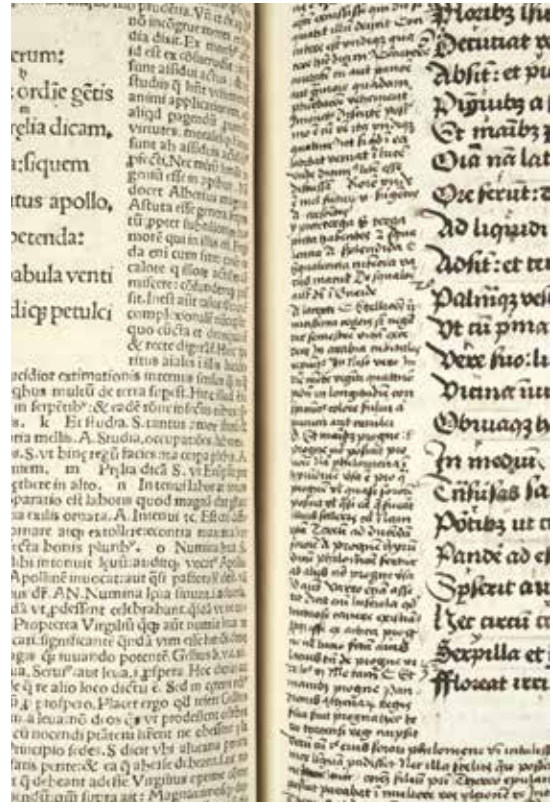

Devenet
1502
1502

Rycina przedstawiająca pszczelarza w pasiece, która pierwotnie miała ilustrować verso karty CXI, nie została wydrukowana, zastąpiono ją ręcznie wykonanym barwnym rysunkiem, swobodnie interpretującym ten sam temat.

La gravure représentant un apiculteur dans un rucher, qui devait initialement illustrer le verso du feuillet CXI, n'a pas été imprimée et a été remplacée par un dessin en couleur exécuté à la main, proposant une interprétation libre du même sujet.

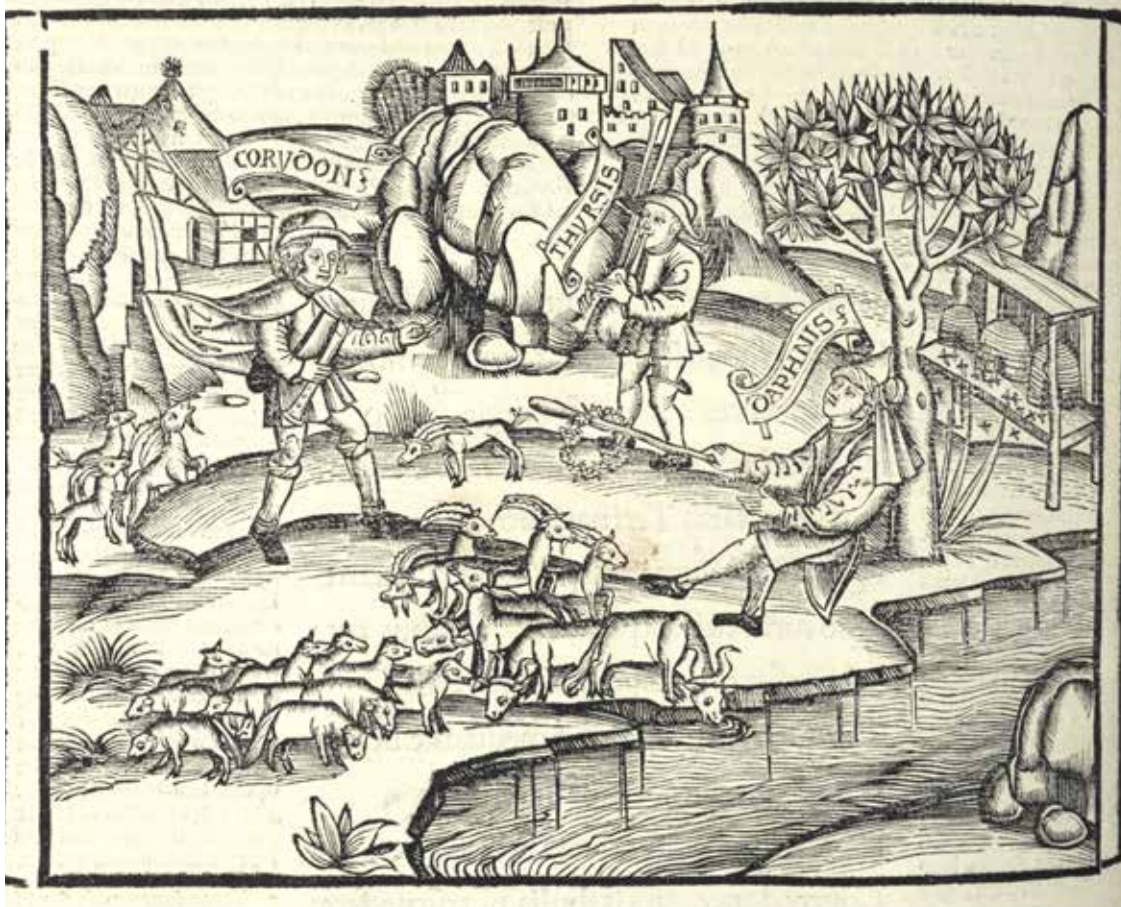

Exemplarz BPP posiada interesującą cechę: zawiera rękopiśmienną kartę zastępującą niewydrukowaną kartę CXI, którą w trakcie druku w 1502 r. pominięto przy przepuszczaniu przez prasę drukarską.

L'exemplaire de la BPP présente une curiosité car il contient un feuillet manuscrit destiné à remplacer le feuillet CXI non imprimé, omis lors du passage sous la presse au cours de l'impression de 1502.

Bucolicorum

Vergilius MARO (Publius). *Opera*. 1502.

DOMINIQUE COQ – Incunables et post-incunable de la collection de la Bibliothèque Polonaise de Paris

1. FA 38374 II :

AMBROSIUS, Saint

De Officiis. – PAULINUS MEDIOLANENSIS. Vita sancti Ambrosii. – AMBROSIUS, Pseudo-. Vita sanctæ Agnetis. Passio sanctorum Vitalis et Agricolæ. Passio sanctorum Gervasii et Protasii. De Inventione corporum sanctorum Protasii et Gervasii. – Milano : Christoph Valdarfer, 7 janvier 1474. – In-4°, 128 feuillets. ISTC (*Incunabula Short Title Catalogue*) ia00560000.

(Prov. Mention manuscrite rognée « Sum Joann. [...] 1642 » au v° de la 1ère garde ; mention manuscrite « Georgius Miller, 1673 » au bas du f. [a1]r°. – Enl. Initiale N bleu sur fond or filigrané au f. [a1]r°. – Rubr. Initiales alternativement rouges et bleues, capitales rehaussées de rouge. – Ment. Notes manuscrites marginales à l'encre brune, XVe-XVIe s. ; liste ms. de livres (?) au r° de la garde, XVe s. ; estampille ronde "Biblioteka Polska w Paryżu od 1839" et tampon bleu "1854" au bas du f. [a1]r° ; ancienne cote 2986. – Rel. Demi-parchemin sur ais, dos à 4 nerfs. Volume restauré par l'atelier de la Bibliothèque nationale de Varsovie en 2007.)

2. FA 38457 II :

CICERO (Marcus Tullius)

Epistolæ ad familiares. Comment. Hubertinus Clericus Crescentinas. – Venezia : Andrea Torresani et Bartolomeo de' Blavi, 31 janvier 1483-1484. – In-folio, 266 feuillets. ISTC ic00524000.

(Incomplet des ff. a2, a3, a4, a5, a6 et H10 bl. – F. b8 relié entre le f. a1 et a7. – Rubr. Grandes initiales bleues et rouges à antennes, petites initiales alternativement rouges et bleues, titres courants en bleu et rouge, capitales rehaussées de jaune. – Ment. Longue note ms. en latin et en polonais au r° bl. du f. a1, XVIe s. ; notes manuscrites marginales et interlinéaires à l'encre brune, XVIe s. ; ancienne cote "3038". – Rel. Basane moderne estampée de filets à froid, avec fragment de manuscrit incrusté sur le plat sup., XXe s.)

3. FA 38444 III :

MARTINUS POLONUS

Sermones de tempore et de sanctis cum Promptuario exemplorum. – Strasbourg : [Georg Husner,] 1484. – In-folio, 255 feuillets. ISTC im00329000

(Incomplet du dernier f. blanc. – Prov. Mention manuscrite à l'encre rouge « Heinricus Lungel » suivie de la mention à l'encre brune « h^{æc} libr^a dedit librarie Carte couÛt^o franc. » [rogné du côté de la marge de gouttière] » au-dessus du titre, XVe s. – Rubr. Grandes initiales parties rouges et bleues, petites initiales, pieds-de-mouche et soulignements rouges, capitales rehaussées de rouge. – Ment. Mention au crayon « Pantrer 1 - str 26 » au v° de la 5e garde, XIXe s. ; ancienne cote au crayon « 3033 » en haut de la p. de titre, XXe s. ; estampille ronde "Biblioteka Polska w Paryżu od 1839" au v° du f. de titre ; lettre T estampée en bleu en haut de la p. de titre. – Rel. Basane moderne, dos à 4 nerfs. Volume restauré en 2005 par l'atelier de la Bibliothèque nationale de Varsovie.)

4. FA 38235 IV :

ANTONINUS FLORENTINUS, Saint

Summa moralis, pars I. – Venezia : Marin Sarrazin, 18 janvier 1488. – In-folio, 226 feuillets. ISTC ia00866000

(Incomplet des ff. a1/a10. – Prov. Mention ms. "Mñrij S. Zenonis" [Chanoines augustiniens de Bad Reichenhall, Allemagne, Bavière ; chapitre fondé en 1136] à l'encre en haut du f. a2r°, XVe-XVIe s. – Rubr. Grandes initiales parties rouge et bleu sur fond filigrané rouge, petites initiales et pieds-de-mouche alternativement rouges et bleus, capitales rehaussées de rouge. – Ment. Mention ms. "Xpuc l'uc" (= Christus Jhesus) à l'encre sur la claie de queue de l'ancien plat sup., XVe s. ; estampille ronde

“Biblioteka Polska w Paryżu od 1839” au f. a2r° ; cote ancienne “2659». – Dérelié, dos à 3 nerfs, claires de parchemin provenant d’un manuscrit du XIVe siècle.)

5. FA 38454 IV :

SILVATICUS (Matthaeus)

Liber Pandectarum medicinae. Éd. Mattheus Moretus. – Venezia : Marin Sarrazin, 19 mai 1488. – In-folio, 206 feuillets. ISTC is00515000. HC 15200.

(Les cahier p et q ont été intervertis. – Ment. Notes mss. dans les marges, XVe-XVIe s. ; nombreuses notes mss en latin et en hébreu au v° blanc du dernier feuillet [c10], XVe-XVIe s. ; notes en latin et en grec au r° blanc du premier feuillet chiffre ms. à l’encre barré « 11 15 » au contreplat sup., XVIe-XVIIe s.; ancienne cote au crayon « 2710 » au contreplat sup., répétée au r° de la 5e garde, XIXe s. – Rel. Veau brun sur ais biseautés estampé à froid, plats à trois encadrements de filets, fers à fleurs de grenade entre le premier et le deuxième, rinceaux dans le rectangle central, restes de deux contre-agrafes à lumière en métal ciselé au plat supérieur, dos à cinq nerfs. Volume restauré en 2005 par l’atelier de la Bibliothèque nationale de Varsovie.)

6. FA 38436 III :

[Biblia latina.] – Interpretationes Hebraicorum nominum. – [Speyer : Peter Drach,] 1489. – In-folio, 582 feuillets. ISTC ib00587000

(Incomplet des ff. a1, b7, xx6, xx7, DD1 à DD7, EE2 à EE8. – Prov. Mention ms. « Ecclesiae Parochls in Sorgencice [?] » au bas du f. a2r°, XVe-XVIe s. – Enl. Initiale I rose et bleue sur fond rouge et or au f. a5v°. – Rubr. Initiales alternativement rouges et bleues, pieds-de-mouche rouge, capitales rehaussées de rouge. – Ment. Notes marginales mss à l’encre brune, surtout dans le Nouveau Testament, XVIe s. ; ancienne cote « 3031 » au crayon en haut du ° de la 2e garde, XIXe-XXe s. – Rel. Basane moderne, dos à 4 nerfs, volume restauré en 2006-2007 par l’atelier de la Bibliothèque nationale de Varsovie).

7. FA Rez. 172 II :

BONAVENTURA, Pseudo- (= NICOLAUS de HANAPIS).

Biblia pauperum. – [Strasbourg : Johann Prüss,] 1490. – In-4°, 40 feuillets. ISTC in00103600.

Texte faussement attribué à S. Bonaventura. Version E d’après V. Scholderer, *The virtutum vitiorumque exempla of Nicolaus Hanapus*, dans *Gutenberg-Jahrbuch*, 1936, p. 62.

(Incomplet du f. a1 [titre]. – [Acquis après 1937 car ne figure pas sur l’inventaire des incunables de la SHLP rédigé à cette date.] – Rubr. Grande initiale bleue sur fond filigrané rouge à antennes rouges, petites initiales et pieds-de-mouche rouges, capitales rehaussées de rouge. – Rel. Basane moderne. Volume restauré par l’atelier de la Bibliothèque nationale de Varsovie en 2007.

8. FA 38247 III :

ROLEWINCK (Werner)

Fasciculus temporum. – [Strasbourg : Johann Prüss, vers 1490-1491]. – In-folio, 98 feuillets, nombreuses gravures sur bois. ISTC ir00276000.

(Prov. Mention manuscrite “Joh: Christophorus Welsig Soc: [...]”. – Ment. Longue note ms. à l’encre brune à la page de titre, XVe s. ; quelques notes mss à l’encre brune dans les marges, XVIe s. ; cotes anciennes [?] au crayon “N. 16 – 1”, “Z. 17 – c”, “Z. 6 – c”, “K.10-d” rayées au contreplat sup., XIXe s.; estampille ronde “Biblioteka Polska w Paryżu od 1839”, tampon bleu “1854” et lettre H estampée en vert à la p. de titre ; ancienne cote au crayon “3030” rayée à la p. de titre, XIXe-XXe s. – Rel. Demi-parchemin sur ais non biseautés, estampé à froid, décor de quintefeuilles sur les demi-plats, trace d’un fermoir aux plats, dos à 3 nerfs, XVIe s.)

(9-12) FA 38418 II :

Recueil contenant 4 éditions in-4° de **GREGORIUS Ier**, S., pape et père de l'Église (vers 540-604), imprimées à Bâle par Michael Furter en 1496.

(Prov. Mention d'achat ms. à l'encre « Liber ... comparatus est 15 ... florenis et estimavi solū [rogné] Anno Dni 1626. Stanislai [...] » en haut de la p. de titre ; ex-libris ms. « Pro Conventu Podgoriensi ad SS. Apostolos Petrum et Paulum » [couvent franciscain Saints Pierre et Paul de Podgórz, ville de Pologne, maintenant incluse dans Toruń, voïvodie de Cujavie-Poméranie] au-dessous du titre, XVIIe-XVIIIe s. – Ment. Ancienne cote au crayon « 3011 » à la p. de titre, XIXe s. ; estampille ronde “Biblioteka Polska w Paryżu od 1839” et tampon bleu “1854” au v^o du f. de titre. – Rel. Parchemin sur ais non biseautés, 62 restes de 2 contre-agraves à lumière de métal ciselé au plat sup. titre à l'encre au plat sup., dos à 4 nerfs, XVe-XVIe s. Volume restauré en 2005 par l'atelier de la Bibliothèque nationale de Varsovie.)

9. Homiliæ super Ezechielem. – [Basel : Michael Furter] 1496. – In-4°, 102 feuillets. ISTC ig00425000

10. Pastorale, sive Regula pastoralis. – Basel : [Michael Furter,] 15 février 1496. – In-4°, 42 feuillets. ISTC ig00441000.

11. Commentum super Cantica Cantorum. – Basel : [Michael Furter,] 13 mars 1496. – In-4°, 22 feuillets. STC ig00395000.

12. Dialogorum libri quattuor. – Basel, Michael Furter, 1496. – In-4o, 58 feuillets. ISTC ig00407000

13. 38469 IV :

HUGO de SANCTO CARO

Postilla super Psalterium. – Venezia : Giovanni et Gregorio de' Gregori pour Stefano et Bernardino de' Nalli, 12 XI 1496. – 2o. ISTC ih00530000. H 8972*. GW 13580.

(Incomplet du f. [AA1] blanc. – Prov. Mention ms. “Monasterij Fürstenveld” [abbaye cistercienne Notre-Dame de l'Assomption de Fürstfeld fondée en 1263, Fürstfeldbruck, Allemagne, Haute-Bavière, à 25 km de Munich] en tête du f. [AA3]r°, XVIIe-XVIIIe s. ; mention “Duplum” au r° du f. [AA2] blanc, indiquant vraisemblablement qu'il s'agit d'un double de la Bibliothèque royale de Bavière où l'exemplaire a dû parvenir lors de la sécularisation en 1803 et dont elle s'est sans doute dessaisie comme beaucoup d'autres au début du XIXe siècle. – Ment. Ancienne cote au crayon “2712” en haut du r° du f. [AA2] blanc et répétée au f. [AA3]r°, XIXe s. ; estampille ronde “Biblioteka Polska w Paryżu od 1839” au bas du f. [AA3]r° ; lettre T estampée en bleu en haut de la même page, XIXe s. – Rel. Demi-peau de truie sur ais estampée à froid, décor de fer ronds, traces de deux fermoirs, dos à 6 nerfs, Allemagne, XVe-XVIe s. volume restauré en 2005 par l'atelier de la Bibliothèque nationale de Varsovie.)

14. FA 38455 IV :

NICOLAUS de BŁONIE

Sermones de tempore et de sanctis, sive Viridarius. – Strasbourg : [Georg Husner ?], 23 août 1498. – 2 parties, in-folio, 384 + 94 feuillets. ISTC in00092000.

(Relié en un volume, incomplet des cahiers 1Aa à 1Cc [Table des Sermones de tempore] et du dernier f. bl. – Ment. Notes manuscrites marginales à l'encre brune et rouge d'une main humanistique, l'une au f. b1v° “1582 no pfecto Daciczio [??]”, XVIe s. ; chiffres “xcv”, “596”, ancienne cote “3037” et code de libraire “K 12 – 1” au crayon en haut du contreplat sup., XIXe s. ; estampille ronde “Biblioteka Polska w Paryżu od 1839” et tampon bleu “1854” au f. a2v°. – Rel. Parchemin sur ais non biseauté, estampé à froid, plats à décor de 4 encadrements de filets quadruples, roulettes à rinceaux dans les entredeux, rectangle central à rinceaux et fleurs de grenade, dos à 5 nerfs, restes de 2 contre-agraves à lumière au plat supérieur, XVIe s.)

15. FA 38 467 III :

VERGILIUS MARO (Publius).

Opera. Éd. Sebastian Brant. – Strasbourg : [Johann Grüninger,] 28 août 1502. – In-folio, 448 feuillets, 214 gravures sur bois. Universal Short Title Catalog 688629.

Pragniemy również podziękować za wsparcie projektu
oraz cenne wskazówki wniesione przez:

Nous tenons à remercier pour leurs soutiens au projet
ainsi que pour leurs précieux conseils :

Maciej Forycki, Beata Skrzypek, Janusz Pezda, Anna Czarnocka,
Natalia Zambrowicz, Aleksandra Le Ber, Alicja Boddaert, Aneta Nisiobęcka,
Arkadiusz Roszkowski, Mariola Odzimkowska, Agnieszka Wiatrzyk,
Elżbieta Walle, Andrzej Biernat, Łucja Grabowska, Barbara Miechówka.

DRUK / IMPRESSION

SOWA

ul. Raszyńska 13, 05-500 Piaseczno
Polska

Egzemplarz darmowy / Exempleire gratuit

Vergilius MARO (Publius). *Opera*. 1502.

Publikacja skierowana do polskich i francuskich miłośników dawnej książki zaprasza w fascynującą podróż do początków europejskiej sztuki typograficznej. Prezentuje najcenniejsze skarby Biblioteki Polskiej w Paryżu: czternaście inkunabułów oraz jeden z najwcześniejszych postinkunabułów z 1502 roku. Bogata ikonografia autorstwa Hanny Zaworonko-Olejniczak odświeża piękno dawnych druków – od ozdobnych inicjałów i faktury papieru po ślady dawnych właścicieli i znaki proveniencyjne, opowiadające ich niezwykłe losy.

Książka ukazuje inkunabuły jako świadectwo intelektualnych aspiracji i estetycznych gustów epoki Renesansu, a zarazem jako fundament historii europejskiego druku i kulturowej rewolucji, jaką był wynalazek druku. Przewodnikiem po tym świecie jest wybitny znawca dawnych druków Dominique Coq, który w rozmowie z Magdaleną Głodek dzieli się swoją wiedzą i pasją do najstarszych ksiąg.

Cette publication, destinée aux passionnés polonais et français du livre ancien, invite à un voyage fascinant aux origines de l'art typographique européen. Elle met en lumière les trésors les plus précieux de la Bibliothèque Polonaise de Paris : quatorze incunables ainsi qu'un des tout premiers post-incunables daté de 1502. Une riche iconographie, signée Hanna Zaworonko Olejniczak, révèle toute la beauté de ces anciens imprimés – des somptueux lettrines et textures du papier aux traces laissées par leurs anciens propriétaires et aux précieux signes de provenance qui en racontent les destinées.

Cet ouvrage présente les incunables comme les témoins des aspirations intellectuelles et des goûts esthétiques de la Renaissance, tout en les situant au cœur de l'histoire de l'imprimerie européenne et de la révolution culturelle qu'a représentée l'invention de l'imprimerie. Guide dans ce monde fascinant, l'éminent spécialiste des livres anciens Dominique Coq partage, dans un entretien avec Magdalena Głodek, sa passion et son expertise des plus anciens livres.